

NR 2 2014

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

TEMANUMMER
KRISTIANSTAD
1614 – 2014

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Kristianstad jubilerar	1
Gert Jeppsson: Kristianstad – Hammar – Övedskloster Det ojämlika mageskiftet 1614	2
Leif Mårtensson: Kriget mot Napoleon hösten 1813 ur ett Kristianstadsperspektiv	17
Ingemar Ottosson: De första intrycken Resenärer i Kristianstad 1760–1840	29
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund hotat	43

Kristianstad jubilerar

När detta häfte av Ale kommer från trycket, har Kristianstad just firat sin 400-åriga tillvaro som stad. Den 22 maj 1614 undertecknade Christian IV fundationsbrevet på Hammars herrgård, beläget strax öster om den blivande staden. Ales redaktion vill gärna vara med och gratulera renässansstaden och före detta fästningsstaden. Gåvan som vi tillägnar jubilarer är ett temanummer av Ale innehållande några uppsatser som belyser stadens historia och kan tjäna som komplement till den för kort tid sedan utkomna jubileumsboken »Renässansstaden i Vattenriket. Kristianstad 400 år» (huvudförfattare Ingemar Ottosson). Detta temanummer av Ale innehåller först en uppsats av Ales redaktör Gert Jeppsson som belyser hur kronan blev ägare till huvudgården Hammar mot att den lämnade ifrån sig Övedskloster. Det passar väl in i Kristianstads roll som fästningsstad fram till 1847 att förre chefen för Wendes artilleriregemente Leif Mårtensson skriver om regementets betydande insatser i Napoleonkrigens slutskede 1813. Slutligen får vi genom ovannämnde Ingemar Ottosson ta del av olika tidsbilder från Kristianstad som tre resenärer lämnat efter sig från sina besök i staden under 1700- och 1800-talen.

Gert Jeppsson

Redaktör för Ale

Kristianstad – Hammar – Övedskloster

Det ojämlika mageskiftet 1614

Av Gert Jeppsson

Universitetslektor, red. för Ale, Lund

Anläggandet av en ny stad, tillika fästning, medför många problem redan i initialskedet. Särskilt gäller detta om grundaren, d.v.s. i fallet Kristianstad den danska kronan, inte är ägare till den erforderliga marken, utan måste byta sig till denna. Det är kring de olika momenten i denna process, alltså den danske kungen Christian IV:s agerande för att skaffa sig behövt manöverutrymme för sin nya stad, som denna uppsats främst handlar. Jag kommer också att följa upp en del av de spår som egendomsbytena lämnade efter sig. Främst är det Hammars gård i Villands härad och Övedskloster i Färs härad som står i fokus.

Historisk bakgrund

Den nyblivne svenske kungen Gustav II Adolf gick med delar av det svenska kavalleriet över den svensk-danska riksgränsen vid Loshult 5 februari 1612. Detta var en snabbråd inom ramen för det s.k. Kalmarkriget 1611–1613. Svenskarna bredde ut sig på det som idag är Kristianstadsslätten, och enligt kungens utsago i ett brev till kusin Johan skall de ha bränt tjugofyra kyrsocknar, längst i söder ända ned till Ravlunda. Den lilla medeltida staden Vä, helt utan försvarsanläggningar, antändes den 7 februari och blev lågornas rov som vid så många tidigare krigstillfällen, då svenskarna hade attackerat den.¹

Den senare händelsen skulle sätta igång en kedjereaktion som berörde tre städer, tre län, fem socknar, tre huvudgårdar och över tvåhundra fästebönder. Denna uppsats skall fokusera på det mageskifte (d.v.s. ägobyte) som ägde rum under sommaren 1614 mellan Christian IV och kronan å ena sidan och Otte Lindenow till Borgeby å den andra. Kronan var i utgångsläget ägare till Övedskloster i Färs härad och Lindenow, genom sin hustru

Anne Brahe, till Hammars gård i Villands härad. Flera sidoeffekter av skiftet kommer också att belysas.²

Den 19 december 1612 utfärdade Christian IV ett brev till magistraten i Vä med förbud att återuppföra den ruinlagda staden.³ Kriget mot Sverige slutade med Knäredfreden 18 januari 1613 och därefter kunde kungen bl.a. försöka finna en lösning på problemet med ersättning för Vä. Kungen utsåg två krigserfarna medarbetare från trakten, båda med god lokalkännedom, som rekognoseringsmän för att hitta den bästa platsen för en ny fästning och stad. Dessa var Anders Bille till Råbelöv och Henrik Hvitfeldt till Lillö.⁴ De tog året 1613 på sig, och först 22 maj 1614 utfärdade Christian IV på Hammar fundationsbrevet för den nya staden, till en början benämnd Allö.⁵

Kungen hade emellertid visat förmåga till framförhållning långt före maj 1614 och indikerat i vilken riktning det slutliga beslutet pekade. Förberedelserna för anläggningen av Långebro var en sak, men han utsåg också en tremannakommission i april 1613 som skulle bege sig till Vä och Näsby. I den senare byn

hade Lindenow fyra gårdar och dit hörde Allö. I gruppen ingick kanslern Christian Friis, Tage Thott till Eriksholm (idag Trolleholm), lensman på Landskrona samt Jens Sparre till Sparresholm, lensman på Åhus gård, under vars län det tilltänkta området vid Nosabysjön hörde. De skulle vid ankomsten också ta kontakt med Henrik Hvitfeldt på Lillö. Deras uppdrag bestod i att undersöka landgille, egendom, ränta m.m. och till kansliet inge en redogörelse, »Besigtelse».⁶ Det var faktiskt denna taxering av Näsby by man kompletterade den stora besiktningen med på sommaren 1614 över Hammar gårds underlydande gods.

Det gällde emellertid också att finna en lämplig bas för kungen och hans medhjälpare, för arbetshästar och arbetsredskap, inför ett så gigantiskt arbete som förestod. Den kungliga gården i Åhus låg för långt borta och slottet låg dessutom i ruiner sedan nordiska sjuårskriget 1563–1570.

I den fortsatta framställningen kommer vi att följa hur man finner en adekvat lösning på problemet på närmare håll.

Gången av ett mageskifte

Mageskifte, tidens danska term för ägobyte, skedde mellan två parter. I begreppets betydelse ligger också att det rör sig om två lika hälfter, lika mycket värda. Eventuell mellanskillnad som uppkom kunde utgå i pengar. Vi kan skilja på två huvudslag av mageskiften, beroende på vilka de involverade parterna var. Å ena sidan har vi kronan eller kungen som byter med en enskild adelsman, å andra sidan står interna byten mellan adliga huvudgårdsägare. Den senare kategorin äger vi endast en mycket begränsad kunskap om under 1500- och 1600-talen, eftersom skiftesdokumenten oftast inte är bevarade. I ett fåtal arvskifteshandlingar framgår ibland hur arvtagarna, när de är samlade vid förrättningen,

byter delar av sina tillfallna arvslotter med varandra.⁷

I det här undersökta fallet Hammar – Övedskloster möter vi kronan och en privat huvudgårdsägare på traditionellt sätt, även om kungen personligen just här spelar en ovanligt aktiv roll. Vi kan också konstatera, att just detta mageskifte inte följer det gängse kronologiska – administrativa mönstret och de juridiska rutinerna.

Uptakten till ett mageskifte krona – adel skedde genom att endera parten begärde att få byta en eller flera gårdar. Rörde det sig om ett större byte, så utsåg kansliet vanligen två besiktningsmän som skulle bege sig till de aktuella platserna, helst försedda med jordeböcker. Dessa förtroendemän skulle värdera, taxera och jämföra lotterna och göra dem jämnstora. Detta var med tidens term att »ligne og lægge» det berörda godset. Slutligen skulle hela taxeringsinstrumentet, »Besigtelsen», d.v.s. den handling som visade värdet på byggnader, angav om någon huvudgård ingick, talade om inkomsterna från jordbruket, ängarnas höskörd, skogarnas storlek, eventuella fisken och övriga räntor, som t.ex. jus patronatus – insändas direkt till kansliet i Köpenhamn. Om inga invändningar fanns, så att man inte behövde komplettera eller göra justeringar, vilket förekom, utfärdade sekreterarna i kansliet två handlingar, ett mageskiftesbrev och ett genbrev. De var likalydande, det första undertecknat av kungen gick till den inblandade adelsmannen och det andra, sigillerat och underskrivet av adelsmannen, behölls av kronan. Dessa båda dokument var ägobevisen, de juridiskt rättsgiltiga handlingarna. Till sist utfärdade kansliet följebrev, avsedda att kungöras för de fästebönder som fått ny husbonde, så att de fortsättningsvis skulle veta var landgillet skulle levereras, var eventuellt hoveri skulle fullgöras etc. Fogdarna förde muntligen ut denna gräsrotsinformation, men nyordningen

kan mycket väl därtill ha lästs upp av prästerna som en kungörelse från prediksstolen, eftersom de senare oftast var väl underrättade om ägarförhållandena i sina socknar i 1600-talets prästrelationer och decimantböcker.⁸

Innan vi närmare analyserar det stora mageskiftet mellan kungen och Otte Lindenow, befallningsman över Sölvesborgs län, kan det vara lämpligt att först lära känna de båda godsena, Hammar och Övedskloster.

Hammars gård

Denna huvudgård i Villands härad intill Nosabysjön tillhör de ganska anonyma herresätena i litteraturen under medeltid och tidig modern tid och saknas i de historiska standardverken över huvudgårdar. Den befann sig i slutet av medeltiden i släkten Broks ägo. Lage (eller Lave) Brok, som ägde ett

stort komplex av huvudgårdar i Danmark, innehade Hammar till sin död omkring 1503. Vid arvskiftet efter honom 1509 tillföll Hammar dottern Anne (död 1524), som var gift med Axel Axelsen Brahe till Krageholm (ca 1480–1551) i dennes första gifte. Därmed gick gården över till Brahe-ätten, och där förblev den så länge den var i privat ägo. Axels yngste son Jens (ca 1510–1560) bodde på, brukade och skrev sig till Hammar från ca 1540. Han är eljest mest förknippad med uppförandet av det nuvarande Vittskövle med tillkomst 1553. Familjen tycks dock ha varit mer fästad vid Hammar än Vittskövle. De båda äldre sönerna Holger och Tyge Brahe valde nämligen att bo kvar på Hammar efter faderns död 1560. Den yngre brodern Henrik övertog istället Vittskövle. Det är inte säkert att sönerna varit myndiga 1560, och det är möjligt att modern, Anne EsGEDatter Bille

Fig. 1. Huvudgården Hammar från sydost. Teckning av Ulrik Thersner 1818 i *Skånska Utsigter* (1817–1823 i Lunds univ.bibl.). Slottet som fanns 1614 förstördes under skånska kriget (1676–1679) och ersattes med en korsvirkesbyggnad i en våning. Grundplanen för Hammars gård på 1600-talet kan utläsas av kartan 1676 (fig.4).

från Månstorp, brukat Hammar några år, liksom vi vet att hon gjorde med Vittskövle. Tyge dog ungefär 1581 och efterlämnade endast en omyndig dotter, Anne (1577–1632). Det är inte känt om Annes moder, Hellvig Krabbe, bott kvar på Hammar och drivit gården. Däremot står det klart att Anne gifte sig med Otte Lindenow till Borgeby (1575–1618), huvudpersonen i det här beskrivna mageskiftet.⁹

Det är som påpekats svårt att få grepp om Hammars gård, men med hjälp av opublicerat källmaterial i danska riksarkivet kan en del utvinnas. Huvudgården ligger 1614 klart över genomsnittet för skånska huvudgårdar vad gäller den egna odlade arealen, egendomen. Den taxeras i mageskiftet till 21 pund och drygt 6 ½ skeppa hartkorn i utsäde, vilket gör ungefär 71 tunnor. Själva huvudgårdsarealen är precis dubbelt så stor som Övedsklosters.

Hammars gård var väl bebyggd. Det behövdes ett anseeligt antal hoveribönder för att sköta jordbruket till den väl arronderade gården. Den låg i Åraslövs socken, nedlagd något eller några år efter mageskiftet 1614. Åraslöv hade tre byar vars gårdar till största delen, eller närmare bestämt 38 stycken, var veckodagsfria under Hammar. Det gällde hela Hammars by, 12 gårdar, Åraslövs by, 9 gårdar och 1 gatehus, vilket kanske var lika med hela byn vid denna tid, samt Balsby, 17 gårdar.¹⁰

Övedskloster

Det gamla premonstratensklöster från mitten av 1100-talet, beläget i Färs härad, Öveds socken, övergick i samband med reformationen 1536 till kronoegendom. I fråga om antalet underliggande gårdar tillhörde Övedskloster de minsta klostererna i Skåne enligt den beräkning som Gösta Johannesson gjort avseende tiden för sekulariseringen. Han anger

talet 96 fästegårdar under Öved, som var ungefär jämnstort med broderklostererna i orden, Bäckaskog och Tommarp. Skånes största kloster var Dalby med ca 450 gårdar, följt av Herrevads kloster med 300 samt Bosjöklöster och S:t Peters kloster i Lund med vardera 250 gårdar.¹¹

Ganska snart efter reformationen 1536 lades Övedskloster in under Malmöhus län (1540–1563) för att sedan bli adelsförlänat fram till 1614, en tid som pantelän, annars som län på avgift. Ingen adelsperson verkar ha bebott »slottet», som termen ofta lyder i officiella dokument under denna tid, och 1576 betecknas det som något förfallet. Visserligen upprepades frasen att läntagaren var skyldig att underhålla byggnaderna i kronans förläningsbrev, men en läntagare investerade inte kapital i en gård som han inte visste hur länge den fick behållas, kapital som man inte fick tillbaka.

Tyge Krabbe till Jordberga och Vegeholm fick länet 1594 och innehade det fram till 1613. Under hans tid skadades klostret svårt av brand år 1606. Han fick kungligt brev med tillstånd att föra taktegel från S:t Peters kloster i Lund, som var nedrivit så när som på en länga, ut till Öved för att sätta byggnaderna i stånd. Pengar från försålt tegel från lundaklostret skulle därtill gå till Öveds förbättring. Ödeläggelsen av klosterkyrkan, som framgår av Georg Buhrmans teckning från ca 1680 (fig. 2), kan mycket väl härröra från detta tillfälle.¹² Det framgår dock av ett kungligt brev, utfärdat på sommaren 1614, att läget inte var sämre än att huvudbyggnaden gick att bebo. Om Lindenow före övertagandet av Öved var i behov av bostad där, skulle nämligen den dåvarande läntagaren upplåta sådan.¹³

Denne åsyftade läntagare var Sten Madt- sen Laxman till Rönneholm, som var den siste innehavaren av Övedsklosters län. År 1613 fick han brev på Öved och S:t Peters

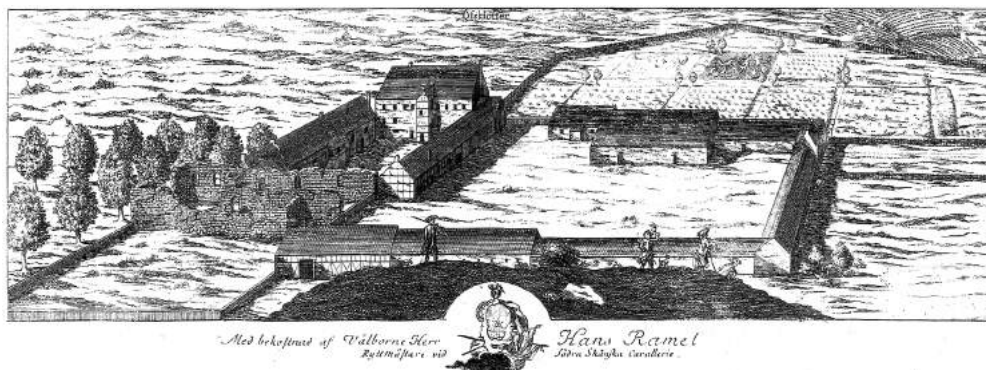

Fig.2. Övedskloster ca 1680 ritat av fortifikationsofficeren och kartografen Gerhard Buhrman. Ur Fischer-Buhrmans utgåva Skånska Prospector 1756, Lunds univ.bibl.

kloster för en årlig avgift på tillsammans 500 riksdaler. Då har uppenbarligen inte hela det godskomplex ingått som redovisas 1614. Om man rensar bort diverse smålän från mageskiftet 1614, vilka ursprungligen inte hört till Öved, kommer man fram till att 92 eller 94 gårdar legat under Öved, en summa som mycket väl överensstämmer med den av Johannesson ovan beräknade, 96 gårdar.

Ur Skaanske Registre kan man approximativt beräkna Övedsklostets egendomän. Taxeringen 10 ½ pund och drygt 6 ½ skeppa hartkorn ger ett utsäde i tunnetal på cirka 31. Det är alltså fråga om en liten huvudgård med ett utsäde lika stort som ungefär tre normalstora fästegårdar tillsammans.¹⁴

Det ojämlika mageskiftet

Under sista tredjedelen av maj 1614 och in i juni vistades Christian IV på Hammar och på Allön, platsen för den nya fästningen och staden, från 5 juni 1615 kallad Kristianstad.¹⁵ En mängd brev utfärdades härifrån under dessa dagar, även sådana med bäring på mageskiftet Hammar – Övedskloster. Det har redan anförts att det var Christian IV själv som initierade bytet, var den pådrivande och

den som så snart som möjligt ville ha affären i hamn. Han var rent av otålig, föregrep händelserna och åsidosatte på flera olika sätt den brukliga och till dels nödvändiga administrativa gången. Vi vet inte säkert, men troligen låg det från början en muntlig överenskommelse – »en gentlemen's agreement» – till grund för bytet mellan de två parterna. Christian IV handlade hela tiden som om bytet var klart från maj månad, trots att det juridiskt bindande inte blev underskrivet förrän på hösten, 13 september 1614. Teoretiskt kunde någon av kontrahenterna backa ur ett mageskifte så länge det inte var undertecknat och sigillerat, men i detta fall kallade kungen Hammar för »vår gård» redan i maj. Det framgår inte att något annat bytesobjekt än Övedskloster skulle ha diskuterats. Kronan hade vid denna tid inte mycket att komma med i bytesväg i Skåne, då man genom en medveten godspolitisk strategi hade koncentrerat det mesta kronogodset till Själland under den föregående tiden.¹⁶ Börringekloster och Herrevadskloster var t.ex. två gods i kronans ägo och därtill av tillräcklig dimension som presumtiva bytesobjekt, men sämre belägna i förhållande till Lindenows övriga gods innehav. Den kompromisslösa hållning-

en i detta ärende indikerar också att Otte Lindenow och Anne Brahe har bott på Ottes fädernegård Borgeby och att Hammar endast då och då varit bebott och därför kunnat bytas bort. De aktuella närliggande huvudgårdarna som teoretiskt hade kunnat komma ifråga, Anders Billes Råbelöv och Henrik Hvitfeldts Lillö, var dessa personers egentliga herresäten och hem. Av ordvalet i några samtida kungliga brev framgår det också klart, att det är kungen som står i tacksamhetsskuld till Lindenow för att han har »beviljat oss» sin huvudgård Hammar. Det är i ljuset av detta förhållande vi får se den generositet med vilken Lindenow blir behandlad i bytet och som beröres längre fram.¹⁷

Dagen efter det att fundamentsbrevet för den nya staden hade utfärdats, uppdrog Christian IV 23 maj åt en tvåmannakommision att bege sig till Övedskloster och Hammar för att taxera, »ligne og lægge», de båda huvudgårdarnas intäkter, värdera byggnaderna m.m. enligt vanliga rutiner. Dessa var två erfarna, oväldiga, högt uppsatta ämbetsmän: Lage Urne till Bälteberga, landsdomare och Sigvard Grubbe till Hovdala, befallningsman på Malmöhus. De fick med sig jordeboken över Hammar, och ämbetsmannen på Övedskloster Sten Madtsen skulle tillstålla dem klostrets jordebok. Resultatet skulle därefter inlämnas till kansliet tillika med »Besigtelser» för de fyra Lindenowgårdar som låg i Näsby by, dit Allö hörde, och som tidigare hade rannsakats.¹⁸ En särskild sak att ta hänsyn till när ett mageskifte ägde rum vid denna tiden på året var den vårsådda grödan. Lindenow och Sten Madtsen fick order av kungen att själva komma överens om det pris som den förre skulle betala för vårgrödan på Övedskloster. Troligen har kronan, utan att det framgår ur dokumenten, på samma sätt löst ut Lindenows växande gröda på Hammar.¹⁹

Kungen har helt klart betraktat själva hu-

vuddokumentet, mageskiftebrevet, som en ren formalitet, för redan 16 juni utfärdades följbrevet till Övedsklosters bönder via Lindenow. Detta följde normalt alltid efter det att bytet juridiskt var avslutat.²⁰

Samma dag utfärdades ett brev, vars innehåll torde vara unikt i samband med ett mageskifte. Jag har aldrig träffat på något fall där kronan betalar flyttningen för motparten. Det handlar om en direkt bonus som Otte Lindenow beviljas. Missivet var ställt till befallningsmannen över Gladsax län Anders Sinklair och hans kollega i Åhus län Jens Sparre. De ålades att ge order till kronobönderna i sina respektive län att möta upp med hästar och vagnar på Hammar och flytta Lindenows inventarier och djur till Övedskloster. Huvudgården Hammar torde således ha utrymts i slutet av juni eller början av juli 1614.²¹

Kungen har varit synnerligen angelägen att så snart det bara gick kunna utnyttja Hammar som bas för den pågående byggnationen på Allö. Arbetshästar, redskap och material inhystes där. Viktigt för kungen personligen var ju också att ha tillgång till en ståndsmässig bostad för sig och sin stab. Han besökte Kristianstad minst en gång per år under de första byggnadsåren, då han aktivt deltog i planering och inspektioner.

Först ett par månader efter flytten utfärdades så, i kronologiskt fel ordning, mageskiftebrev och genbrev.²² Det är här fråga om ett av de största mageskiftena överhuvudtaget i Skåne. Den tryckta sammanfattningen på knappt en sida i Kronens Skøder motsvaras i fulltext i handskriften i Skaanske Registre av 43 sidor. Alla gårdar, gatehus, möllor, skogar, fisken m.m. är upptagna. 140 gårdar i Övedsklosterdelen står mot 66 i Hammardelen, d.v.s. en diskrepens på 74 gårdar. Därtill faller på Lindenows lott 22 gatehus, mot att han avstår 2 stycken. I fråga om skogar värderas Lindenows anpart till 2040 svinsollon

mot de 970 han lämnar. I två tabeller har en sammanställning av skiftet gjorts upp. Den första slutsatsen man drar vid en jämförelse av ovanstående tal är den, att Lindenow måste ha tjänat oerhört på detta byte. Det inneboende kravet på två lika delar i ett mageskifte verkar inte uppfyllt. Ett par reservationer skall emellertid först göras. För att rätt kunna jämföra de båda delarna i ett mageskifte måste man känna till gårdarnas storlek och den därpå vilande landgillesättningen. I föreliggande fall utgick landgillet i Ham-

mardelen huvudsakligen i spannmål, medan Övedsklostergårdarna betalade landgillepengar. En misstanke kan också finnas att gårdarna i mellanbygden i Färs härad var mindre än de på nuvarande Kristianstadsslätten. En översiktlig granskning av gårdsstorleken i decimantboken 1651 för några av de socknar som hyste de flesta enheterna ger emellertid vid handen att majoriteten var s.k. helgårdar. Dessutom jämnar troligen en så stor godsmängd som det här är fråga om ut sig vad gäller faktorn gårdsstorlek. I den del

Tabell 1. Otte Lindenow får av kronan följande gårdar till Övedskloster (inom parentes nutida stavning av ortnamnen).

Socken och by	antal gårdar	antal gatehus
Öveds by (Öved) Öved sn	17	4
samt Västra mölla och Östra mölla		
Svansøe (Svansjö) Öved sn	4	2
Ascherödt (Askaröd) Öved sn	1	
Thorp (Övedstorp) Öved sn	8	1
Vrissel (Vressel)	11+1 fästa	1
Vomb by o. sn	11	5
Skartofta by o. sn	5	2
Thierreby (Tjärby) Skartofta sn	2	
Illestrup (Ilstorp) Ilstorps sn	2+2	
Allestedt (Alestad) Ö.Kärstorps sn	9	2
Rönnaas (Rönås) Ö.Kärstorps sn	1	
Frëninge (Fränninge) Fränninge sn	13	1
Berretofta (Bäretofta) Lövestads sn	1	
Brandsted by (Brandstad) Brandstads sn 8		
Arreschouf (Araskoga) Brandstads sn	2+1	
Oppmaa (Omma) S.Åsum sn	2+1	
Brönslöf (Brunnslöv) Östraby sn	9+1 fästa	
Manneröd (Mannaröd) Östraby sn	1	
Siellerödt (Silleröd) Östraby sn	3	
Strøe by (Strø) Ö.Strø sn	2	1
BischopsTogerup (Tågarp) Sireköpings sn	9	1
Hulseröd (Hallaröd?) Hallaröds sn	4	1
Holdtorp (Hultarp) Hallaröds sn	1	
Vombs by Vombs sn	5	1
Björka Björka sn	4	
Skarrie Björka sn	1	
Summa	140	22

Därtill skogar taxerade till 2040 svinsollon samt ängsmark

Alla gårdar utom 16 ligger i Färs härad

46 gårdar tillhör 6 före detta smålän (Fränninge, Brandstad, Brunnslöv, Strø, Tågarp och Hulseröd)

Källa: Skaanske Registre, B48C, DRA.

Tabell 2. Kronan får av Otte Lindenow följande gårdar till Hammar (inom parentes nutida stavning av ortnamnen).

Socken och by	antal gårdar	antal gatehus
Areslöf by (Åraslöv) Åraslöv sn	9	1
Hammer by (Hammar) Åraslöv sn	12	
Balsbye Åraslöv sn	17	1
Viby Viby sn	1	
Haslöf (Håslöv) Viby sn	5	
Toersiege (Torseke) Fjälkestad sn	2	
Filckestadt (Fjälkestad) Fjälkestad sn	1	
Filckinde (Fjälkinge) Fjälkinge sn	1	
Ligeved (Legeved) Fjälkinge sn	2	
Vannebierig (Vanneberga) Ö.Ljungby	2	
Sönder Opmaa (Södra Oppmanna) Oppmanna sn	1	
Norre Opmaa (Norra Oppmanna) Oppmanna sn	1	
Kylleboe (Killeboda) Oppmanna sn	1	
Dynneboe (Dynneboda) Vånga sn	2	
Gummerup (Gummarp) Ö.Sallerup sn	1	
Nesby (Näsby) Nosaby sn	4	
Summa	66	2

Därtill skogar taxerade till 970 svinsollon

Fisken och fåladsmarker samt 2 möllor (Hammargårds mölla och Trolle mölla)

Alla gårdar utom 1 låg i Villands härad

Källa: Skaanske Registre, B48C, DRA.

Lindenow fick fanns också en potential att anlägga nya huvudgårdar eller ladugårdar genom koncentrationen av gårdar. Så skedde också då Ottens son Henrik, som efterträdde honom som Övedsklosters ägare, anlade ladugården Svansjö i Öved med grannsocknen Vombs bönder som veckodags. På minussidan för Lindenow skrives Övedsklosters mindre egenareal jämfört med Hammar. Här får man räkna av en 3 à 4 gårdar. Det skall också tilläggas att sex av de gårdar Lindenow fick var graverade, genom att de hade olika utskylder till vissa av kyrkorna i Färs.²³

Det räckte emellertid inte med de generösa villkor för Lindenow som i det föregående har visats. Kort efter mageskiftesbrevets utfärdande kom ytterligare två kungliga brev innehållande ekonomiska fördelar. Den 3 oktober fick han stadfästelsebrev på kronans och kyrkans tionde i Öveds socken på livstid. Den förra delen bestod i 2 pund råg och 15

skeppor korn och den senare i 2 pund råg och 2 pund och 5 skeppor korn.²⁴

Dagen efter utställdes ett missiv till räntemästaren Brede Rantzau, att denne skulle sörja för att Lindenow från räntekammaren fick utbetalt 3500 riksdaler när helst han anfordrade. Detta var den summa som kungen blivit skyldig honom för byggnaderna på Hammars gård.²⁵ Översätter man denna summa till landgilleinkomster motsvarar det minst 15 gårdar extra på Lindenows konto. Visserligen var Övedsklosters byggnader i dåligt skick – Henrik Lindenow byggde t.ex. en ny loge 1622²⁶ – men att skillnaden mellan värdet på huvudgårdarnas byggnader skulle uppgå till summan 3500 riksdaler förefaller orimligt.

Sammanfattningsvis kan den slutsatsen dragas, att det står utom varje tvivel att Otte Lindenow har tjänat, och tjänat rejält, på mageskiftet med kronan 1614. Hur mycket går inte att kvantifiera i pengar.

Fig.3. Detta är ett utsnitt ur den äldsta karta över Skåne. Den är upprättad av den svenske generalkrigskommissarien Olof Örnehufvud 1644 under Gustav Horns krig i Skåne. Många platser ligger »fel» och flera ortnamn har en förvanskad stavning. Märk att namnet Övedskloster ej användes, utan norr om Vombsjön hittar man »Lunds Kloster». Orsaken är den att premonstratensklösteret i Lund flyttade ut till Öved på 1300-talet och slogs ihop med kloster där. Flera av namnen i tab.1 kan identifieras på kartan. Krigsarkivet, Stockholm.

Otte Lindenows bonussida kan i koncentrerad och förenklad form framställas så här.

- gårdar: erhåller 140, avstår 66. Vinst 74
- gatehus: erhåller 22, avstår 2. Vinst 20
- skogar: erhåller 2040 svinsollon, avstår 970. Vinst 1 070
- kontanter: 3500 riksdaler. Övervärderad mellanskillnad i byggnader
- tionde: erhåller ca 8 pund (=landgille från ca 5 gårdar) i tionde från Öveds socken
- flyttningshjälp: gratis flytt av bohag, inventarier, djur
- övrigt: potential att anlägga ny ladugård

Henrik Hvitfeldt och Lillö

Detta avsnitt må visserligen falla i periferin av ämnesrubriken, men vissa delar av de rökader som skedde under Kristianstads första grundläggningsår mellan byarna i närområdet, och där Hvitfeldt var inblandad, hänger nära samman med det föregående. Henrik Hvitfeldt, befallningsman över Frosta härad, där Övedskloster ligger, är redan presenterad ovan som en av dem som rekognoserade platsen för den nya staden. Eftersom hans huvudgård Lillö i Norra Åsums socken var belägen strax nordväst om Allö, framstår det

som ganska naturligt att hans underliggande fästegårdar skulle bli involverade i byteskarusellen. Jag tar emellertid även upp ett par mageskiften mellan Hvitfeldt och kronan av den anledningen, att de ger relief åt den kungliga generositeten gentemot Otte Lindenow och visar att den inte var helt unik. Även Hvitfeldt har blivit tackad av Christian IV för sina insatser och för sin beredskap att byta bort de av sina ägor som den framväxande staden var i behov av. Omfattningen når dock inte upp till Lindenownivån.

I ett kungligt missiv 1614 till kronans lensman på Åhus, Jens Sparre, ålägges denne att reglera förlusten av det fiske som Hvitfeldt hade mist i Helgeå genom grundandet av Allö. Detta fiske är onormalt högt taxerat, till 26 tunnor 4 skeppor hartkorn. Det motsvarar landgillet från ca sex gårdar. Hur värderingen skett och vem som stått för den framgår inte, men den verkar orealistisk vid en jämförelse med andra fisken vi känner till, även om det kan ha rört sig om det värdefulla ålfisket. Hvitfeldt fick ersättning i gårdar i byn Hovby, i sin huvudgårdsocken.²⁷ Det stora mageskiftet ägde emellertid rum 4 oktober 1614, då Hvitfeldt lämnade ifrån sig 22 gårdar och 1 gatehus i Nosaby by och socken. Mot detta fick han i Åsums by 20 gårdar, Åsumtorp 8 och Hovby 13. Det blir 41 gårdar, nästan dubbelt mot vad han avstod.²⁸ Den ojämförligt största vinsten för Hvitfeldt står det dock ingenstans att läsa om och den finns inte med i någon taxering. Det som åsyftas är veckodagsfriheten. Hvitfeldt kunde räkna in 41 nya insockne bönder i Norra Åsum, som befriades från alla kronans skattepålagor och själv kunde han tillgodogöra sig gårdarnas därigenom ökade bärkraft till hoveri på Lillö. Till huvudgården låg tidigare i Härlövs by 16 gårdar som insockne. Man tycker givetvis som nutida historisk betraktare att det är ytterst egendomligt att kronan vid denna tid inte hade ögonen öppna för det stora bortfal-

let av årliga extraskatter som skedde vid ett mageskifte som detta utan bara lät privilegiet gratis slinka med per automatik. Den svenska kronan såg annorlunda på saken efter 1658. Det kan tillfogas att i Hammar – Övedskloster-bytet ovan var insocknebönderna ungefär lika många på båda sidor.

Nedläggningar, omflyttningar och administrativa förändringar

Mageskiftena 1614 och den nya stadens grundande medförde vittgående förändringar för området kring Kristianstad, ja t.o.m. för stora delar av östra Skåne, om man också beaktar den nya länsindelningen.

Kort efter det att mageskiftet var lagligen slutfört, fick lensmannen Jens Sparre på Åhus ett missiv, 21 september 1614, innehållande två viktiga beslut för de tolv bönderna i Hammars by. Deras by skulle läggas ned och den nyblivna kronojorden skulle läggas direkt under huvudgården, som därigenom blev en av Skånes största sett till egenarealen för både krono- och adelsods. Araslöv blev litet senare under danska tiden ännu större. Kungen ville ta ansvar för de gårdlösa bönderna genom att stycka upp den kronans ladugård som låg i Rinkeby socken till Åhus, Gilltofta (idag Gälltofta). Så skedde genom att Jens Sparre vid häradstinget tog ut åtta dannemän (självägande bönder) som landgillesatte jorden till Gälltofta.²⁹ Av t.ex. decimantboken får vi veta att sex kronogårdar fanns i bruk där 1651. Alla Hammarbönderna har tydligen inte flyttat från sina gårdar, utan accepterat den sociala degraderingen till gatehusmän, veckodagsgörande till Hammar liksom före omläggningen 1614. Byggnaderna har troligen i huvudsak förblivit kvar i byn och i jordeböckerna är 12 stycken gatehusmän upptagna istället för tidigare lika många bönder. Denna rokad innebar ett stort inkomstbortfall för sockenprästen i hans

prästtionde, vilket belyses närmare längre fram.³⁰

En ännu större omflyttning ägde rum i Åraslövs grannsocken, Nosaby. Här ägde Otte Lindenow de fyra gårdarna i Näsby by och Henrik Hvitfeldt tjugotvå gårdar i Nosa-by by och socken, d.v.s. allt utom sju gårdar, före mageskiftena. Dagen efter utfärdandet av fundationsbrevet skrev Christian IV under

ett brev på Hammar, vilket mycket detaljerat reglerade omflyttning av bönder och fördelning av jorden. Det har ovan nämnts hur den före detta staden Väs jordar landgillesattes, och nu styckades jorden upp i så stora enheter att var och en ditflyttad bonde årligen kunde ge ca 6 ½ tunna i landgille. Borgarna i en stad vid denna tid livnärde sig till väsentlig del av jordbruk, självklart i varierande

Fig.4. En för sin tid värlitad karta, tillkommen 1676, över Kristianstadstrakten. I topografin återspeglas en del av ortnamnen som nämns i texten. Krigsarkivet, Stockholm.

grad, men många till 25 à 50 procent. En stad behövde därför stadsjordar och Näsby och Nosaby byar lades 1614 in under Kristianstad. I det ovan refererade brevet bestämdes hur stadsjorden i en fallande arealskala skulle fördelas på de två borgmästarna, de sex rådmännen, byfogden och sextio köpmansgårdar.³¹

Även sockenindelningen och många övriga kyrkliga förhållanden genomgick omfattande förändringar i Kristianstads närområde. Några skall här kortfattat nämnas. Redan i fundamentsbrevet ansåg kronan att Nosaby kyrka måste »avskaffas», på grund av att flertalet decimanter fortsättningsvis skulle tillhöra Kristianstad. Åraslöv var till en början intakt med sina tre byar och beordrades som annex till staden. Utvecklingen gick emellertid inte enligt den först utstakade vägen. Hammars by lades som ovan utretts ned längre fram under 1614 och därigenom reducerades Åraslövs socken. Det blev istället den senare socknen med kyrkan som försvann och Åraslövs och Balsbys byar lades till Nosaby, vars präst blev kaplan i Kristianstad, med svårighet att försörja sig på tiondet från enbart en socken.³²

Även centralmaktens länsindelning i östra Skåne fick vidkännas en betydande omorganisation beroende på Kristianstads tillkomst. I stora drag var bilden denna: Göinge, som utgjorde endast ett härad, hörde till Helsingborgs län, Villands härad, som tidvis var ett självständigt län, och området sydväst därom administrerades från Åhus och ytterligare längre i söder, med Albo härad i centrum, vidtog Gladsax län, som vid 1600-talets början genom uppdelningar var oklart i de geografiska konturerna. Förändringen över tiden och existensen av smålän utöver de uppräknade lämnas här åt sidan.

I samband med att Åhus 1617 miste sina stadsrättigheter bildades Kristianstads län, och Jens Sparre på Åhus gård fick förlämningsbrev på det nya länet.³³ Det bestod geogra-

fiskt ungefär av de delar som ovan uppräknats – en del lades ytterligare till, t.ex. Simrishamns stad. Själva Hammars gård, som blev administrativt centrum till att börja med, fram till 1622, fick Jens Sparre själv njuta inkomsterna av. Redan följande år 1618 överdrogs Kristianstads län åt Otte Marsvin till Dybeck, med prolongering 1623.³⁴ Mindre områden tillfördes länet under de följande åren. Man kan lägga märke till att det tog ett antal år innan namnet Kristianstads län skulle fastna i medvetandet hos adresserande brevskrivare, även hos sekreterarna vid kansliet i Köpenhamn. Istället skrev man ofta Hammar län eller Hammars gård.³⁵

Vad den andra delen i det stora mageskiftet beträffar, Övedskloster, behövs inte några vidlyftiga kommentarer. Sten Madtsen Laxman utrymde gården och flyttade djurbesättning och inventarier till Rönneholm, får man förmoda. Den nye ägaren Otte Lindenow hann inte verkställa några större ändringar eftersom han dog redan 1618. Det var lägligt att han var ägare till två huvudgårdar, den gång han hade två söner. Otte, den äldste, övertog stamsätet Borgeby och den yngste, Henrik, blev ägare till Övedskloster ända in i svensktiden, till 1666. Han lät som nämnts uppföra en ny logbyggnad på gården, färdig 1622, och så småningom anlägga ytterligare en huvudgård eller snarare ladugård i Öveds socken, Svansjö. Till denna senare gård lades nästan hela grannsocknen Vombs bönder som veckodags, 32 av 34 decimanter. Det var här fråga om utsockne veckodagsfrihet, olaglig enligt skattebrevet.³⁶

En något märklig uppgift uppträder i ett brev från 1619 i vilket Lindenows änka, Anne Brahe, fick kungligt tillstånd att av klosterkyrkan utbygga ett gravkapell. Detta har uppenbarligen aldrig blivit verklighet att döma av Buhrmans teckning omkring 1680.³⁷

För övrigt innehade Anne Sölvesborgs län efter maken Ottes död.

Slutord

Det som började som ett begränsat fälttåg 1612 under dansk-svenska kriget 1611–1613 fick i en sammanhängande orsakskedja verkningar bokstavigt talat ända ut på gräsrotsnivå under de följande åren. De viktigaste händelserna och effekterna skulle i punktform kunna formuleras så här.

- tre städer berördes; Vä och Åhus lades ned, Kristianstad tillkom
- tre huvudlän, innefattande fem härader, omorganiserades. Åhus och –så småningom– Gladsax län försvann. Kristianstads län nyinrättades 1617
- två socknar, Nosaby och Åraslöv, blev radikalt förändrade. Den senare lades ner och sockenkyrkan revs
- tre byar lades ner, Hammar, Nosaby och Näsby vad avsåg decimantbönder. Bebyggelsen blev kvar. De två sistnämnda byarnas åkermark delades ut som stadsjordar till Kristianstads borgare
- tre huvudgårdar berördes, Hammar, Övedskloster och Lillö. Därtill försvann en av kronans ladugårdar, Gälltofta, och jorden styckades upp till fästegårdar
- över tvåhundra bönder fick nya herrar och många upplevde sina villkor mer eller mindre omvälvda. Jordnaturen ändrades, adelsbönder blev kronbönder och vice versa. En del drabbades av ekonomiska och sociala nyheter och blev skattebefriade veckodagsbönder med hoveriplikt. En del förlorade sin status som bönder och degraderades till gatehusmän, andra måste flytta till nya orter och där bygga upp sina gårdar.

Allt skedde under den period som i dansk historia kallas »adelsvældens tid».

Summary

Denmark and Sweden were at war with each other 1611–1613. During a campaign headed

by king Gustav II Adolf himself, they had in 1613 set fire to Vä, a medieval town in north eastern Scania. The Danish king, Christian IV chose not to rebuild Vä. Instead he ordered a new town to be built by the river Helgeå. Kristianstad was built as a fully fortified town in order to prevent or at least obstruct any Swedish attack in the future. The king, who took a personal interest in the planning of his town, frequently visited it and needed quarters for this, preferably in a mansion. The Danish Crown, did not however, own any manorial estate in the vicinity. The king therefore reached an agreement with a private nobleman, Otte Lindenow, who owned Borgeby in western Scania, but also the manor of Hammar, close to Kristianstad. Lindenow was willing to exchange the manorial estate of Hammar in return for another property of equal value (“mageskifte” in Danish). The Danish Crown did not at that time own many manorial estates in Scania, but one of them was Övedskloster, previously a Premonstratensian monastery, which had been confiscated by the Crown in connection with the Reformation 1536. This particular “mageskifte” was one of the greatest made at that time, including more than 200 farms in 1614. Since the king was pressed for time and had initiated the deal himself, he was also very generous regarding its terms. In principle the two parts of such an exchange should be equal in value, but in this case Lindenow made a good profit. He was also granted a number of other economic favours connected with the exchange. It was an unequal exchange.

As a result of that exchange and the foundation of Kristianstad the whole area around it was transformed. It affected the organization of the county government, the parishes, the distribution of land and a great deal more. The farmers were the most seriously affected. Villages were abandoned and the

farmers were forced to move to new areas which they were assigned to. They had to work for new owners and some of them had their status socially lowered, becoming crofters. These events took place during a period in Danish history, known as “the rule of the aristocracy”.

Noter

¹ Enghoff, Kristianstad 1614–1914, s.13 – För allmänt kända händelser i denna uppsats hänvisas till detta standardverk vad gäller Kristianstads grundande.

² Jeppsson, Arvskiften, s.142.

³ K.Br. 19/12 1612. Brevet daterat i Halmstad, där Christian IV befann sig under de pågående fredsförhandlingarna i Knäred.

⁴ Enghoff, s. 20.

⁵ K.Br. 22/5 1614. Fundationsbrevet tryckt hos Enghoff s.110–112.

⁶ K.Br. 4/4 1613 – Med avsikt behålles den danska stavingen med e av lensman (eg. lensmand) för att inte leda tanken till den svenska titeln länsman. Synonymer till lensman är befallningsman, kungl.ämbetsman, fogde och läntagare.

⁷ Om mageskifter, se utförligare Jeppsson, 1967.

⁸ Prästrelationerna 1624 och 1657. Decimantboken 1651.

⁹ Jeppsson, Arvskiften, s.129f, 142; Forslund och Håkansson, otr. manus, Hammar.

¹⁰ Sk.R. 1596–1614, B48C, 13/9 1614. – Termen arronderad betyder att de underliggande gårdarna låg väl samlade i närheten av huvudgården. – Hartkorn är spannmål av antingen råg eller korn. – Ortnamnet Åraslöv får inte förväxlas med Araslöv, en socken som gränsade in till Färlövs socken. Detta har ofta skett i den historiska litteraturen, eftersom båda socknarnas namn ibland skrevs ortografiskt identiskt. Araslövs socken lades också ned, då alla gårdarna i socknen bildade den stora ladugården Araslöv på 1650-talet.

¹¹ Johannesson, s.152f.

¹² Kjellberg 3, s.386; Johannesson, s.158 Wallin, s.74.

¹³ K.Br. 22/5 1614.

¹⁴ Sk.R. 1596–1614, B48C, 13/9 1614. – Sten Madsen erhöll följebrev till bönderna under Övedskloster 3/5 1613 (K.Br.).

¹⁵ K.Br. 5/6 1615. Brevet dat. Hammar.

¹⁶ Bang, passim.

¹⁷ K.Br. 23/5 1614.

¹⁸ ibidem.

¹⁹ K.Br. 22/5 1614.

²⁰ K.Br. 16/6 1614.

²¹ K.Br. 16/6 1614.

²² Se not 10.

²³ Jeppsson, 1600-talets privilegierade ladugårdssystem, s.204, 206f.

²⁴ K.Br. 3/10 1614. – 1 pund = 20 skeppor, 1 tunna = 6 skeppor.

²⁵ K.Br. 4/10 1614.

²⁶ Kjellberg 3, s.384.

²⁷ K.Br. 16/4 1614.

²⁸ Kr.Sk.I, 4/10 1614.

²⁹ K.Br. 21/9 1614.

³⁰ Biskopen i Lund får kungl.missiv 1615 med åläggande att skaffa sockenprästen Zacharias Jensen i Nosaby och Åraslöv ett nytt kall i stiftet, eftersom kungen orsakat att han blivit utan sådant genom »Funderingen af den ny Stadt Christianstad». Märk termen stad och inte by. K.Br. 15/8 1615.

³¹ K.Br. 23/5 1614.

³² K.Br. 22/5 1614. Se även Carlqvist s.199. Prästen i Nosaby, tillika kaplan i Kristianstad, fick så knappa ekonomiska villkor att sockenprästen i Kristianstad i ett kungl brev beordras att lämna ifrån sig en del av sin inkomst till honom. Lensmannen Otte Marsvin skall medla och jämka. K.Br. 13/1 1621.

³³ K.Br. 26/5 1617.

³⁴ K.Br. 8/4 1618, 30/4 1623. – Jens Sparre (1577–1632) erhöi Bohus län, när han lämnade Åhus.

³⁵ T.ex. K.Br 28/1 1618, när Önnestad lättes till Hammars län. K.Br. 12/3 1623, »Hammar len».

³⁶ Jeppsson. Ale 2007:2, s.30; Madsen, s.185–190.

³⁷ K.Br. 28/10 1619.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Danska Riksarkivet (DRA)

Danske Kancelli

Skaanske Registre 1572–1660, B48C (Sk.R.)

Tryckta källor

Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm. Utg.av Sten Skansjö och Birgitta Tuvestrand, Skånsk senmedeltid och renässans 21. Lund 2007.

Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads Län. Utg. av Joh.Lor Gillberg. Lund 1767.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag 1551–1660. Utg. av G.F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, G. Olsen, O. Degn. Köpenhamn 1885–2005. (K.Br.)

Kronens Skøder paa afhendet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden. I. Udg. af Laursen, L. Köpenhamn 1892. (Kr.Sk.)

Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624. Utg. av John Tuneld. Lund 1934.

Litteratur

- Bang, Thomas, »Kronens mageskifter under Frederik II», I *Historisk tidskrift för Skåneland*. Bd 7, 1917–21.
- Björkelund, Gottfrid, *Färs härads historia*. Lund 1973.
- Carlqvist, Gunnar, *Lunds stifts herdaminne*. Ser. II. Biografier 12 Villands och Gärds kontrakt. Lund 1951.
- Enghoff, Karl, *Kristianstad 1614–1914; historisk festskrift*. Kristianstad, 1914.
- Forslund, Per-Olof och Håkansson, Malin, *Huvudgårdarna i Villands härad*. Otr. manus, 2011.
- Jeppsson, Gert, »Arvskiften och nätverk». I *Gods och bönder från högmedeltid till Nutid*. Redaktörer: Mats Olsson, Sten Skansjö, Kerstin Sundberg. Lund 2006.
- Jeppsson, Gert, »1600-talets privilegierade ladugårds-system – en innovation». I *Gods och bönder från högmedeltid till nutid*. Red. Se föreg. titel. Lund 2006.
- Jeppsson, Gert, »I spåren av Horns krig. Ödeläggelsen i Skåne efter kriget 1644–1645. Exemplet Färs härad» I *Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge. Ale* 2007:2.
- Jeppsson, Gert, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Otr. Historiska institutionen, Lunds universitet, 1967.
- Johannesson, Gösta, »Från konvent till kronolän». I *Skånska kloster*. Utg. av Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88. Lund 1989.
- Kjellberg, Sven T., *Slott och herresäten i Sverige*. Skåne 2 och 3. Malmö 1966.
- Madsen, Haakon Bennike, *Det danske skattevesen. Kategorier og Klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*. Odense 1978.
- Renässansstaden i Vattenriket. Kristianstad 400 år*. Huvudförf. Ingemar Ottosson, Kristianstad 2013.
- Wallin, Curt, »Premonstratenserna och deras kloster i Skåne». I *Skånska kloster*. Utg. av Skånes hembygdsförbund. Årsbok 1987/88. Lund 1989.

Kriget mot Napoleon hösten 1813 ur ett Kristianstadsperspektiv

Av Leif Mårtensson

Historiker, museichef och fd chef för Wendes artilleriregemente

Insatserna som Wendes artilleriregemente gjorde under kriget mot Napoleon på hösten 1813 är värda att minnas och lyftas fram 200 år efter händelserna.

Ämnet för artikeln är kopplat till Wendes Artilleriregemente (A 3 eller Wendes), Kristianstads fd artilleriregemente och särskilt om deltagandet i kriget hösten 1813. Det handlar också om Carl von Cardell, huvudmannen för artilleriet vid den tiden. Händelserna 1813 och dess följder utgjorde bakgrund för ett militärhistoriskt symposium på Högskolan Kristianstad under två dagar i september 2013. Denna artikel utgjorde grund för en av föreläsningarna.

Svenska artilleriet 1813

Artilleriet hade 1794 gått in i en ny era då det samlade Kungliga artilleriregementet blev för stort och delades upp i fyra självständiga regementen – Svea i Stockholm, Göta i Göteborg, Wendes i Kristianstad och Finska i Helsingfors. Wendes omfattade främst det skånska och pommerska artilleriet. Ansvaret för landets fästningar delades upp på de fyra regementena.

Fästningen i Kristianstad hade redan 1813 blivit omodern genom vapenutvecklingen. Kanoner skulle kunna skjuta sönder vallarna på kort tid. Motsvarande äldre fästningar lades ner i början av 1800-talet. Kristianstad överlevde som fästning till 1847, eftersom den var en viktig förrådsfästning med utrustning tidvis för upp till ca 50 000 man. Många förråd fanns innanför vallarna liksom stallar för många hästar. Fästningen lades ner och revs från 1847, vissa delar överlevde till 1901. Därefter fanns det enbart kvar några vallgravar i nordöst. Till A 3:s jubileum 1994 blev en av de gamla bastionerna rekonstruerad.

Finska artilleriet 1813

Finska artilleristernas öde efter 1809 berörde även Kristianstad. Efter freden i Fredrikshamn den 17 september 1809 hade det finska artilleriregementet (svensktalande) samlats ihop i Gävle. Antalet kompanier reducerades genom brist på folk från 10 till 5. Fortfarande trodde man att de skulle överleva som regemente, men det upplöstes 1811. Tre kompanier överfördes till Wendes och två till Svea. För dessa regementen blev detta till stor nytta då man fick krigsvana artillerister in i organisationen.

Carl von Cardell

Artilleriets och Wendes store man vid denna tid var Carl von Cardell. Hans inflytande på svenska artilleriets utveckling och för Wendes fick mycket stor betydelse för kriget 1813 och för framtiden. Carl Friedrich Kobes föddes i Demmin 16 april 1764. Fadern var borgmästare och släkten var jordbrukare i Pommern. Mamman Estienne Cardell var av fransk härkomst. Kobes studerade

Figur 1. Carl von Cardell. Foto av porträtt tillhörande Artillerimuseet.

juridik, historia och matematik. Han kom 1780 till Pontonjärbåren i Berlin och blev 1786 officer och sökte därefter till artilleriet. Han gifte sig rikt med en dotter till en judisk bankir. Hennes bakgrund och de begränsade möjligheterna att komma vidare i Preussen gjorde att han sökte till svenska armén i Pommern. Det fanns en del att ta itu med! Svenskt artilleri var vid denna tid föråldrat, tungt och långsamt. Han adlades i Pommern 1790 och valde då namnet von Cardell efter modern.

Kunnig, entusiastisk och självsäker kom han fram med befogad kritik och många förslag. Det blev dock ofta framfusigt framfört och väckte motstånd men han fick gott stöd från dåvarande chefen för artilleriet Bror Cederström. Utan detta hade han kanske stoppats för gott. I Preussen hade han lärt känna det ridande artilleriet, där all servispersonal hade egen häst för snabb framryckning. Detta ville han introducera. Det skulle

innebära något nytt, vilket skulle kunna dra med sig hela artilleriet i en positiv riktning. Det skulle ge ett tempo som innebar framryckning i galopp i samma fart som för kavalleriet. Det rika giftet hade betydelse. Han kunde själv sätta upp ett eget ridande batteri vilket godkändes 1792. Problemet var dock att denna organisation krävde 50 % fler hästar än de traditionella batterierna.

Cardell kom, efter att ha klagat hos kungen, med i en artillerikommitté som leddes av Carl von Helvig, en annan framstående artillerist, men med annan framtoning. Han var mer organisatör och konstruktör än krigare. Cardell fick ofta direkt stöd av den enväldige Gustav IV Adolf. Han var lämplig för kungen att ha till hands i vissa lägen och fick titeln generaladjutant. Han och kungen kände varandra väl. Cardell utnyttjade detta. Han hade 1804 räddat livet på den höggravida drottningen och samtidigt en sjöman vid en stormig sjöresa från Pommern med påtvingat byte av båt.

Ett nytt artillerisystem fastställdes 1804 genom von Helvig, omfattande ett åkande artilleri; äntligen var det slut med det gamla artilleriet till fots. Däremot sades inget om ridande artilleri, vilket von Helvig ansåg skulle bli för dyrt. Cardell återvände till Stralsund, där han självständigt agerade och organiserade både fält- och fästningsartilleriet i Pommern. Kungen besökte ofta Pommern. Krig utbröt mot Frankrike och Cardell fick möjligheter att pröva det nya artilleriet. Han var alltid själv med i täten. Under kriget i Pommern och Stralsunds belägring 1807 gjordes en del våghalsiga utfall. Ryktet gick om hans odödlighet. År 1807 stupade chefen för Wendes, översten Johan Norrby, i ett av utfallen från fästningen och Cardell efterträdde honom. Efter krigets slut 1807 kom Wendes till Kristianstad för att reorganiseras. Wendes deltog inte i Finland 1808–09 utan tillhörde den del av organisationen som var vänd mot Danmark, inklusive det franska hotet västerifrån under ledning av marskalken Bernadotte.

Kronprinsen och artilleriet

Efter Karl Johans ankomst 1810 som kronprins gick efter hand Cardells idéer före von Helvigs. Nya reglementen och tidsramar efter krigets behov togs fram. Karl Johan fick stor betydelse för artilleriet. Han hade lärt av Napoleon att ha ett separat reservartilleri, som snabbt kunde sättas in i farlig eller avgörande riktning. Sådant fanns i varje kår i Napoleons armé utöver det artilleri som var fast knutet till kårens brigader. I hans eget garde fanns upp till 70 pjäser som direkt kunde dirigeras av honom själv. Kronprinsen inrättade ett svenskt reservartilleriregemente ur Wendes och Svea och för detta tillsattes en orädd och handlingskraftig Cardell som chef.

Uppladdning inför krig 1813

Karl Johans utnämning av fransmannen De Suremain till generalinspektör för artilleriet innebar att han körde över de övriga i den pågående interna maktkampen. Överskeppning till Pommern skedde våren 1813. Det var en stor brist på hästar i hela Europa efter Napoleons misslyckande i Ryssland 1812 där cirka 600 000 hade gått åt.

Den svenska armé som var avdelad för kriget mot Napoleon hösten 1813 såg ut som följande:

Arméchef blev Curt von Stedingk, Sveriges siste fältmarskalk.

Totalt ca 30 000 man.

Fältförband vid striderna hösten 1813:

I. fördelningen under Posse

I denna ingick en bataljon från Norra Skånska regementet, I 24, under von Wrede,

Huvudort för I 24 var Ljungbyhed

II. fördelningen under Sandels

I den svensk-mecklenburgska III. fördelningen: (von Vegesack) fanns

5. brigaden under Bergensträhle i Wallmodens armékår

Artilleriets utrustning bestod totalt av 64 kanoner och haubitser.

Reservartilleriet under Cardell:

Ur en division från Svea artilleriregemente avdelades ett 6- och ett 12-pundigt batteri.

(6-pundigt = rundkulan av järn väger 6 pund, knappt tre kilo, etc)

Ett ridande batteri kom från Wendes (von Mühlentfels). Inför slaget vid Leipzig genomfördes en omorganisation till två ridande batterier (Charpentier och von Friedrich) och ny personal till det 12-pundiga, allt ur Wendes.

Vid I. fördelningen fanns en division från Göta artilleriregemente, A 2 (Edenhjelm). Delar deltog vid stormningen av Leipzig.

Vid II. fördelningen fanns en division från Wendes, A 3 (von Geist).

Krigsplanen för att besegra Napoleon

En ny stark koalition hade successivt bildats 1813 för att äntligen få stopp på Napoleon, bestående av Ryssland, Preussen, Österrike och Sverige. Storbritannien stöttade med vapen och pengar. Planen var i mycket korta ord att hota Napoleons flanker och underhållsvägar eftersom man förutsåg att han skulle anfalla i östlig riktning, samt efter hand besegra de delar som leddes av marskalkar och därigenom totalt sett försvaga franska armén och så länge som möjligt undvika strid med den del som leddes av Napoleon själv. Till sist skulle den samlade koalitionen tvinga fram ett avgörande slag mot en försvagad Napoleon. Denna strategi kom också i allt väsentligt att följas och lyckas. I denna artikel beskrivs enbart striderna i den norra delen av stridsområdet med koppling till Nordarmén och svenska insatser och inget om de hårda striderna i det södra (se kartsnitt).

Massarméerna hösten 1813

Härarna var enorma. Särskilt uppseendeväckande var att Napoleon efter förlusterna

1812 i Ryssland hade fått ihop en ny väldig armé. Han hade tillgång till många nya och villiga soldater men led brist på erfaret manuskap och inte minst på bra hästar för kavalleriet. I Tabell 1 redovisas fältförband – ej garnisoner och reserver etc. Några exakta siffror finns inte.

Nordarmén hösten 1813

Nordarméns huvuduppgift var att försvara Berlin och att hota Napoleons vänstra flank. Det blev tidigt stridskontakter. Här beskrivs kortfattat de tre stora slagen för Nordarmén hösten 1813 med syftet att främst redogöra för artilleriets och den svenska arméns roll.

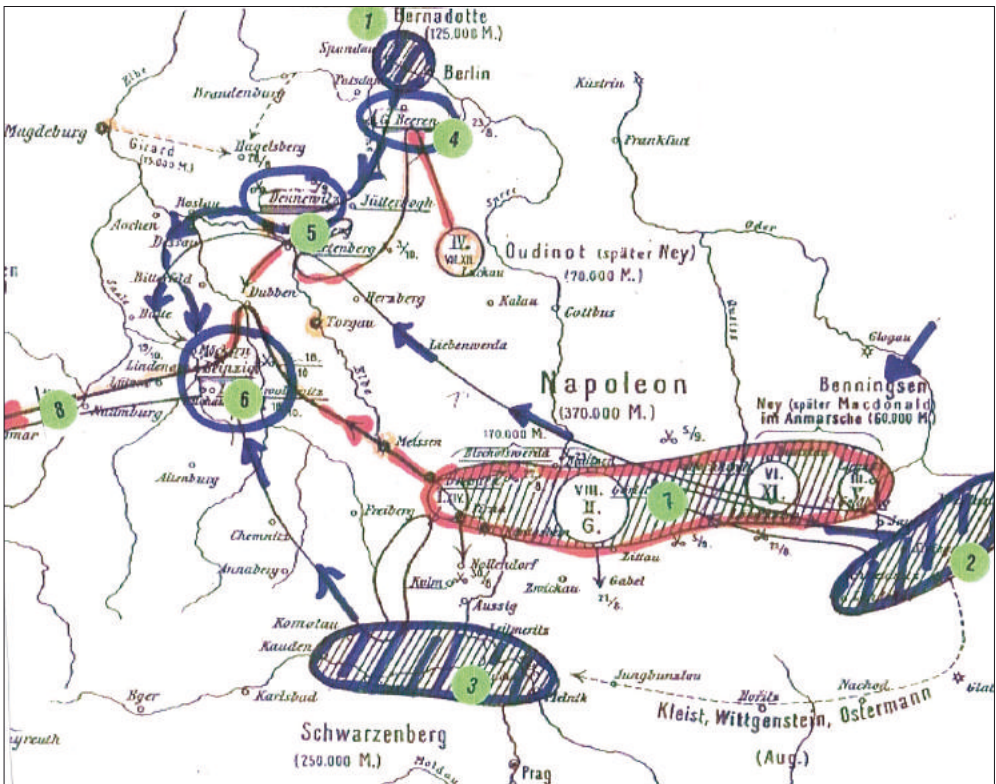
Grossbeeren – händelseutveckling i stort

Den 20 augusti var en fransk armé på marsch under ledning av marskalken Oudinot. Denne hade ord om sig att vara »en våghalsig inspirerande ledare, sårad 34 gånger, men brister ibland med sin planläggning». Med cirka 60 000 man uppdelade på tre skilda kolonner hade han i uppgift att ta Berlin. Oudinot tog lätt på uppgiften genom att han inte trodde att någon samlad Nordarmé fanns i vägen för honom. Hans styrka var utspridd och hade inte tillräcklig spaning ute och skulle bli överraskad av att möta starkt motstånd.

Nordarmén samlades 20–24 augusti söder om Berlin och var på väg mot fransmännen.

Tabell 1.

	Manskap	Art.pjäser
Napoleon		
Under Napoleon själv	ca 220 000	
Under marskalk Ney	ca 130 000	
Under marskalk Oudinot	ca 70 000	
Artilleripjäser		ca 1 250
Summa	ca 420 000 man	ca 1 250
De förbundna i koalitionen		
I. Bömiska armén under Furst Schwarzenberg		
Österrikiska huvudarmén	ca 125 000	
Rysk-preussiska armén	ca 125 000	
Artilleripjäser		ca 800
II. Schlesiska armén under von Blücher		
Preussiska armékåren	ca 40 000	
Tre ryska armékårer	ca 60 000	
Artilleripjäser		ca 340
III. Nordarmén under kronprins Karl Johan		
Svenska armékåren	ca 25 000	
Armékåren von Bülow (preussare)	ca 40 000	
Armékåren Tauentzien (preussare)	ca 30 000	
Armékåren von Wintzingerode (ryssar)	ca 30 000	
Armékåren Wallmoden (tyskar och ryssar)	ca 30 000	
Artilleripjäser		ca 350
Summa	ca 500 000 man	ca 1 490

Figur 2. Slagfälten hösten 1813. 1. Nordarmén svenskar, preussasre och ryssar under Karl Johan samlas i Berlin. 2. Von Blüchers ryska och preussiska armé. 3. Fürst zu Schwarzenbergs österrikiska armé. 4. Slaget vid Grossbeeren 24 augusti 1813. 5. Slaget vid Dennewitz den 6 september 1813 blev Wendes högtidsdag. 6. Slaget vid Leipzig den 18–19 oktober. 7. Napoleons stoppade anfall österut som medförde att koalitionsarméerna tvingade fram ett slag vid Leipzig. 8. Napoleons flyktväg. Bildsammanställning av författaren.

Befälhavaren Karl Johan hade haft kosackregementen ute på spaning och hade ett bra grepp om var fransmännen var och hur de var organiserade.

Den 24 augusti mötte fransmännen den preussiska delen av Nordarmén under ledning av generalen von Bülow, med omdömet att vara en »stark och hård härförare, risktagare men med känsla för att nå framgång. Han var inte imponerad av Karl Johan». Det skedde i trakten av byn Grossbeeren. Franska styrkan stoppades. Oudinot lyckades inte samla sina styrkor. Cardell med sitt ridande batteri deltog i ett viktigt skede. Oudinot

upptäckte att han snart var i underläge genom att den svenska och ryska delen var på väg fram och han tvingades att vika och genomföra en skyndsam reträtt. Berlin var räddat, och utgången blev en fransk motgång som gav eko i Europa. Napoleon blev mycket missnöjd med Oudinots bedrifter.

Cardell visade nu på det ridande artilleriets möjligheter att snabbt ingripa.

Fransmännen satte på bajonett för att möta kavalleri. Några hundra meter från dem visade det sig att det var ridande artilleri med kanoner bakom rytteriets front. 56 skott sköts. Det franska anfallet mot preussarnas flank stoppades.

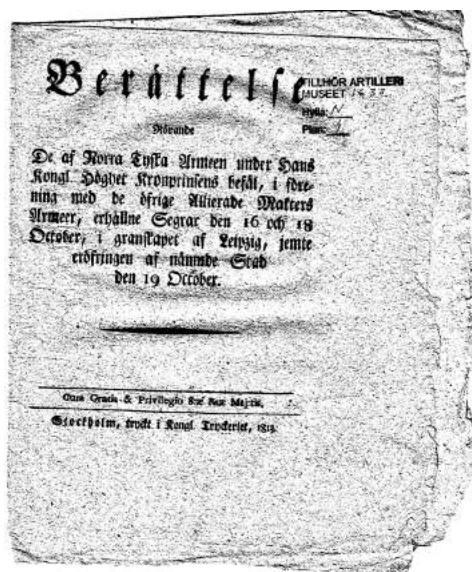
Dennewitz

– händelseutveckling i stort

Viss förföljning av Oudinot genomfördes dock utan några större resultat. Nordarmén rörde sig söderut i riktning Leipzig. Napoleon ville på nytt ta Berlin. Han var rädd om sin flank och avdelade en ny armé för detta. Den 31 augusti övertog marskalken Ney, med omdömet att vara »den modigaste bland de modiga», befälet från Oudinot över en ny armé på cirka 70000 man i trakten av Wittenberg med order att ta Berlin. Den 5 september ryckte han fram på tre tåter mot Jüterbog.

Nordarmén fanns i detta läge norr och nordväst Wittenberg beredd på att möta ett anfall. Den 6 september möttes styrkorna i trakten kring byn Dennewitz. Ney ansattes hårt i sin flank och striden blev hård och fördes fram och tillbaka. Även denna gång var det preussarna under von Bülow som var i strid. Neys styrkor var av olika kvalitet och av flera nationaliteter. Reservartilleriet med Cardell i täten kallades fram tillsammans med ryska batterier som förstärkte det preussiska artilleriet till en kraftfull styrka som innebar hjälp i ett utsatt läge. Ney såg då att de samlade ryska och svenska styrkorna närmade sig hans flank och att han riskerade en omringning. Hans ledning av sina styrkor försvarades och de hamnade i en ordnad reträtt. Han själv och delar av de utspridda styrkorna räddade sig in mot fästningsstaden Torgau. Neys rapport till Napoleon: »Jag är fullkomligt slagen, vet ej om min armé kan återsamlas. Er flank är blottställd».

Det blev en total seger för Nordarmén. Det var åter preussarna som tog stötarna. De svenska och ryska styrkorna, utom artilleriet, hann inte fram men kom att utgöra ett avgörande hot och var inte långt borta. Preussiska armén förlorade cirka 10000 man i döda och sårade. Marskalk Ney förlorade minst 8000 i döda och sårade, 13500 blev fångar och

Figur 3. Berättelse om segrarna, tryckt i en snabbt utgiven »propagandaskrift» från hösten 1813 om kronprinsens segerrika ledning i slaget vid Leipzig.

minst 6000 deserterade från hans ickefranska styrkor. Dessutom förlorades stora mängder vapen, hästar, kanoner och vagnar. Det utbröt stor entusiasm i Preussen över dess armés förmåga att vinna över Napoleons arméer.

Detta slag krävde stora insatser av artilleriet. Ridande var denna gång tillsammans med preussiskt och ryskt artilleri och omgrupperade flera gånger i högt tempo. I ett sent skede kom hela regementet fram vid ett kritiskt skede för den preussiska flanken.

Cardell blev efter slaget utnämnd till generalmajor och den 6 september kom att bli Wendes framtida högtidsdag.

Man var även på den tiden snabb på att informera om framgångar. Karl Johan behövde det för sin image. Figur 3 är ett ex. på detta

Leipzig – händelseutveckling i stort

Över hela stora slagfältet gick det mot ett avgörande vid Leipzig. Alla koalitionen

arméer tvingade Napoleon bakåt mot en inringning i Leipzigrådet. De avgörande striderna genomfördes den 14–18 oktober. Napoleon pressades från alla håll in mot Leipzigs centrum av preussiska och ryska styrkor. Mycket hårda strider genomfördes. Napoleon förstod allvaret och planerade för att bryta sig ut i en ordnad reträtt för att undvika totalförlust. Möjligheterna till detta förutsågs inte i tid av koalitionen. Fortfarande inför den 18 oktober hade Napoleon dock inte helt gett upp men striderna denna dag blev avgörande.

Under dagen och kvällen den 18 oktober avgjordes striderna. Napoleon möttes av starka styrkor. Alla koalitionsarméerna var nu i strid utom den svenska delen som höll ett område som inte hamnade i direkt strid. Däremot var Reservartilleriet framme i stridernas centrum. Karl Johan hade dessutom gett von Stedingk order att samla ihop de svenska jägarbataljonerna tillsammans med ett artilleribatteri för att den 19 oktober ingå i en tätstyrka in mot centrum av Leipzig. Kronprinsen var väl inte så imponerad av den svenska arméns stridsförmåga men valde ut jägarförbanden, som han ansåg vara de bäst övade.

Personalbyte inom reservartilleriet hade inför slaget skett till enbart personal från Wendes. Det 6-pundiga åkande blev ett andra ridande batteri. Det tunga 12-pundiga ville också vara lika bra som de ridande vad avsåg framryckningshastighet så långt det gick. Reservartilleriet, med Cardell i täten, beordrades fram till stöd av ryskt och preussiskt anfall. Det blev en mycket snabb framryckning till Schönefeldt, inklusive vad över en flod. Efterhand kom 20 pjäser i linje eftersom även det tunga 12-pundiga kom fram snabbt. Striden blev mycket hård. Raketartilleri från Storbritannien ingick där i nordarmén och eldade upp byar och skrämde hästar och soldater. Det blev mycket stora förluster

på båda sidorna. Denna riktning för fortsatt anfall mot centrum av staden säkrades. Till och med ett anfall från Napoleons eget kavalerigarde avväjdes genom välriktad eld.

Artillerichefen de Suremain följde personligen Göta-artilleriet som avdelats tillsammans med de samlade svenska jägarbataljonerna i en samlad stridsenhet i riktning mot centrum. Åtminstone en del, utöver artilleriet, av den svenska armén kom till slut med i strid. Förlusterna för den begränsade styrkan blev stora.

De slutliga striderna stod den 19 oktober kring murarna av Leipzig. Det blev en hård kamp mot franska styrkor som skulle hålla emot så länge som möjligt för att ge tid för utrymningen av staden i sydvästlig riktning. Hårdast blev det vid de nordliga Grimmaportarna. Preussiska anfall stoppades först vid de yttre portarna. Ryssar samt den svenska särskilt organiserade styrkan sattes in som stöd. Den bestod i täten främst av en bataljon ur Värmlands fältjägarregemente, sedan jägarförband ur fördelningarna samt kanoner från Göta artilleriregemente. Hårda strider uppstod och bland de många dödade var överadjutanten och majoren von Döbeln och de första leden av jägarförbanden. Kanonernas direkta eld mot försvarare och själva portarna fick stor betydelse. Portarna sköts sönder och fransmännen gav upp. De svenska förlusterna blev 46 döda och 131 sårade. Jägarna visade upp god stridsmoral och anfallsduglighet.

Redan på natten till den 19 oktober hade Napoleon påbörjat reträtten i en riktning som av misstag inte hade blockerats av österrikkarna. En enda bro över floden Elster fanns kvar. Fransmännen hann undan med cirka 80 000 man, innan bron av misstag sprängdes för tidigt. Många drunknade i förtvivlade försök att komma undan, bland dem den berömde marskalken Poniatowsky. Resten gav upp.

Figur 4. Grimmaporten den 19 oktober 1813. Från en målning av E W Strassberger (1796–1866).

Vinnarna samlas efter »folkslakten»

Efter hand kom vinnarna in i stadens centrum. Den svenska styrkan samlades för inspektion, innan den sedan i ordnad march återgick till sina brigader. De »fyra stora» träffades tidigt på eftermiddagen på Grosse Markt, tsaren av Ryssland, kejsaren av Österrike, kungen av Preussen samt chefen för Nordarmén, kronprinsen av Sverige.

Cardell fick i krigsbyte ta 8 kanoner och 4 haubitser av Napoleons artilleri som lämnats kvar inne i Leipzig centrum. Dessa kom sedan till Kristianstad och utnyttjades i utbildningen under 20 år. På Artillerimuseet i Kristianstad finns idag kvar en av de franska kanonerna och även två svenska pjäser som utnyttjades i Leipzig. Förlusterna för Wendesartilleriet blev för hösten 1813: 37 döda, 22 allvarligt skadade med lång sjukhusvistelse och 53 saknade.

Napoleon förlorade ca 110 000 man

30 000 döda
38 000 sårade och sjuka
5 000 desertörer
37 000 fångar

Koalitionen förlorade ca 54 000 man enbart i döda

Döda per land:

	officerare	manskap
Ryssland	865	21 740
Preussen	498	15 535
Österrika	420	14 538
Sverige	9	169

Fortsättningen

Återstoden av kriget 1813 och in på 1814 innebar att följa efter Napoleon, vilket slutade i totalförlust för honom, avsättning och transport till Elba. Delar av svenska armén deltog inledningsvis men Karl Johans planer

var andra. Den svenska armén skulle gå mot Danmark för att tvinga fram en fred där Norge skulle bli svenskt. Han hade erhållit stormakternas stöd för detta. Den danska hären i Hamburgområdet förföljdes men var redan på väg norrut. Ett svenskt våghalsigt men framgångsrikt kavallerianfall genomfördes den 7 december vid Bornhöft mot de sista delarna av danska armén. Detta blev kavalleriets sista strid. Kriget fortsatte med förföljelse och belägringar av städer i Holstein. Danmark gav upp innan hela Jylland skulle ha förlorats. Fred slöts i Kiel den 14 januari 1814. Norge skulle bli svenskt. Danmarks val av att stå på Napoleons sida hade blivit ödesdigert. Norrmännen ville varken bli styrda av svenskar eller danskar och gjorde motstånd. De måste ge upp efter ett kort krig, men fick behålla sin nya egna författning av den 17 maj. Men det är en annan historia. Karl Johan blev en populär kung i Norge. Freden lade grunden för ett framtida fritt Norge.

De sista svenska artillerigranaterna i krig avlossades mot en norsk fiende vid Kjölbjergs bro i augusti 1814! Svenska armén 1814 kom successivt åter till Sverige.

Krigsslut, Wienkongress och freder

Efter nya krig 1815 som slutade vid Waterloo med förlust för Napoleon, utan svenskt deltagande, blev det fred. I fredskongressen i Wien erkändes Norges öde. Pommern överlämnades 1815, efter svenskt inflytande sedan 1628, högtidligt till Preussen efter en tårfull högtidlighet. Sverige fick ekonomisk ersättning.

Cardell blev den ende för krigsinsatser omnämnde svensken i historien under och efter 1813, utöver Karl Johan. Svenska artilleriet berömdes av preussare och av ryssar. Medaljer delades ut.

Figur 5. Wendes hedersstandar från 1815. Foto från artillerimuseets samlingar.

Hedersstandar

Wendes ridande tilldelades 1815 av Karl Johan något mycket unikt, ett hedersstandar som gåva, där också för första gången i Sverige fanns broderade segernamn. De blev naturligen Grossbeeren, Dennewitz och Leipzig. Kronprinsen själv hade godkänt utformningen. Kronprinsens husarer fick också ett hedersstandar och satte 1830 dit Bornhöft.

Vad hände sedan med artilleriet

De Suremain återvände till Frankrike 1816 och Cardell efterträdde honom som chef för allt artilleri. von Helvig gav upp och utvandrade. Cardell blev 1816 generalfälttygmästare, friherre 1818, generallöjtnant 1820 och avled för tidigt 1821.

Artilleriets utbildning moderniserades. Nya metoder infördes. Den tekniska utbildningen i landet stärktes. Cardell arbetade systematiskt. Högre teknisk utbildning för utvalda officerare startade genom Artilleriläroverket i Marieberg från 1818. Artilleriprofessur fanns. Alla artilleriofficerare skulle minst gå en »lägre kurs». Civila elever kunde bli civilingenjörer; därför den benämning som används än idag (Tekniska Högskolan öppnades först på 1850-talet). Det var en motsvarande utveckling i flera andra länder. De teoretiska huvudämnena var främst matematik, fysik, skjutlära och kemi. I utbildningen ingick, utöver basämnena, till exempel hållbarhetsberäkningar, malmkännedom för gjutning, eldrörstester, krutprovning och analys, kulbaneberäkningar, laddningsmängdbehov etc. Underofficerarna fick på hemor-

ten också en gedigen teknisk utbildning och så även konstuplar och manskap.

Cardell flyttade till Stockholm men hade även bostad i Kristianstad. Han blev kvar som regementschef fram till sin död vilket hade ekonomisk betydelse. Andra fina titlar och grader gav inte så mycket extra på den tiden. Kronprins Oscar blev generalfälttygmästare efter Cardell.

2013 i Leipzig

Napoleons fälttåg och maktbegär väckte de tyska staterna och en successiv enighet utvecklades eller framvingades, även om det dröjde till 1871 tills de blev *en* nation.

Alla år firas segern av slaget vid Leipzig 1813 i Tyskland. I Leipzig invigdes 1913 det otroligt stora monumentet, »Völkerschlacht-

Figur 6. Völkerschlachtdenkmal i Leipzig, cirka 90 meter högt. Foto av författaren från firandet den 19 oktober 2013.

denkmal». 2013 var det mer firande än någonsin. Bara de historiska stridsuppvisningarna samlade 7000 deltagare i gamla uniformer och tidsenliga kläder. Även byarna Grossbeeren och Dennewitz firar varje år.

Slutord

Valet av Karl Johan Bernadotte till kronprins blev avgörande för händelserna 1813. Sverige fick möjlighet att delta i ett viktigt avgörande för Europas framtida utveckling. Ett alltmer besvärligt läge i »tyska» Pommern kunde avvecklas utan problem och Sveriges ställning i Norden stärkas. Landet hölls där efter utanför krig. Kronprinsens militära bakgrund gjorde att den svenska armén och inte minst artilleriet, utvecklades i för tiden modern inriktning. De första stegen mot värnplikt, beväringar, infördes parallellt med indelningsverket. Artilleriet hade stort behov av en ledare som Cardell.

Kung Karl XIV Johan införde många samhällsreformer. Händelserna hösten 1813 kom att förändra livet i Sverige.

Summary

It is now 200 years since Wendes Artillery Regiment, during the war against Napoleon in the autumn of 1813, made a contribution that deserves to be remembered.

In September 2013 a two-day military history symposium was held in Kristianstad, the subject of which was the events of 1813 and their consequences. This article is based on one of the lectures given at that symposium. It is also about Carl von Cardell, head of the Wendes Artillery.

Sweden was member of the great alliance against Napoleon in the autumn of 1813. The crown prince, Karl Johan Bernadotte, be-

came the head of the Northern Army, to which the Swedish army also belonged. Initially two successful battles were fought and won at Grossbeeren and Dennewitz against French armies, led by Napoleon's marshalls. Napoleon's western flank had thereby been exposed. It was mainly the Northern Army's Prussian troops who were engaged there. At the final battle at Leipzig, the Russian troops also took part. Karl Johan, however, kept the Swedish Army in reserve during that battle as well, due to his own plans on Norway, with one important exception namely the artillery regiment – the "reserve regiment", commanded by Carl von Cardell, who was the head of the Wendes Regiment. It was one of the crown prince's chosen forces to be used for swift action in crucial situations. It was in action during the whole war. The recently organized mounted artillery particularly distinguished itself. Cardell is the only Swedish person whose contributions to the 1813 war have become historical. Wendes mounted artillery received a unique banner of honor from the hand of Karl Johan in 1815. This was the first time in Sweden that such a banner was embellished with the names of victories. These were of course Grossbeeren, Dennewitz and Leipzig.

The events in the autumn 1813 have been celebrated every year in Germany as well as in Kristianstad. The celebrations in Leipzig in 2013 were on a very large scale.

The choice of Karl Johan Bernadotte as crown prince of Sweden was a decisive factor in the events of 1813. Sweden was given the opportunity to take part in events which determined the future development of Europe. A situation which had become increasingly difficult in "German" Prussen could be settled without problems and Sweden's position in the North was strengthened. The country has never since been at war again.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Artillerimuseets arkiv.

von Rosen, Claes, *Kungl. Wendes Artilleriregemente och dess garnison*, uppsats 1927.

Litteratur och tryckta källor

Beckman, Margareta, *Jean-Baptiste Bernadotte*, Prisma 2003.

Hedberg, Jonas, red, *Det ridande artilleriet*, Uddevalla 1987.

Hofschröer, Peter, *Leipzig, 1813 the battle of nations*, Osprey Publishing 2005.

Jansson, Per-Erik, *Artilleriets insatser under fälttåget i Tyskland 1813–1814*, Wendisten 2/2013.

Kindberg, Axel, *Anteckningar om Värmlands fältjägere*, Stockholm 1918.

Lundh, Hans, *Kungl Göta Artilleriregemente*, Göteborg 1954.

Mårtensson, Leif, red, *Artillerimuseet Samlingar*, Kristianstad 2009.

Mårtensson, Leif, *Bilder från en utställning*, Wendisten 2/2013.

Ossiannilsson, Sölve, *Wendes regementes historia 1794–1994*, Kristianstad 1944.

von Platen, Carl Henrik, *Stedingk*, Eskilstuna 1995.

Poser, Steffen, *Die Völkerschlacht bei Leipzig*, Leipzig Museum 2013.

Scheutz, Sven, red, *Kunglig Wendes artilleriregementes historia 1794–1994*, Kristianstad 1993.

Sundberg, Ulf, *Svenska freder och stillestånd 1249–1814*, Kristianstad 1997.

Sörensen, Thomas, *Sista striden. De Mörnerska husarna vid Bornhöft*, Luleå 2004.

T:son Höjer, Torvald, *Carl Johan i den stora koalitionen mot Napoleon*, Uppsala 1935.

Way, Johan, *Berättelser om de tilldragelser under 1813 års fälttåg ...*, Christianstad 1866.

Åselius, Gunnar, *Vår senaste allierade*, Wendisten 2/2013.

Stadshistoriska museet i Leipzig, katalog och historik, Völkerschlacht, Leipzig 2008.

De första intrycken

Resenärer i Kristianstad 1760–1840

Av Ingemar Ottosson

Biträdande professor i historia, Högskolan Kristianstad

I maj i år är det fyrahundra år sedan kung Kristian IV anlade Kristianstad i det danska rikets nordöstra periferi. Staden är därmed äldre än till exempel New York, Washington, S:t Petersburg och Sydney. Den har ett växlingsrikt förflutet som fästning, handelsstad och societetsmiljö. I ett par brev från godsägaren Jacob de la Gardie, daterade juni 1814, använder denne epitetet »Lilla Paris» om staden vid Helgeå.¹ Det skulle bli en beteckning som länge kom att följa den. Under 1800-talet var orten residens, inte bara för en landshövding, utan också för Hovrätten över Skåne och Blekinge. Staden var garnison för Wendes artilleriregemente, känt för sina lagrar från Grossbeeren, Dennewitz och Leipzig 1813. Dessutom var olika militärstaber förlagda dit. Överhetens uppgift uttrycktes kärnfullt i mottot »Legibus et armis» (»Med lagar och vapen») som ännu kan läsas på Kronohuset vid Stora Torg.

Residensstaden attraherade med jämna mellanrum långväga besökare. En del stannade i årtal: ett exempel är hetman Filip Orlik, som flydde undan Rysslands invasion av Ukraina i början på 1700-talet och höll ett provisoriskt hov vid Lilla Torg under Karl XII:s senare regeringstid. Men de flesta tillbringade bara några dagar i staden och drog sedan vidare. Temat för denna artikel är tre sådana kortvariga gäster. Det gäller resenärer som hade vägarna förbi staden under decennierna före järnbanornas ankomst. Vi vet en del om deras resor eftersom de dokumenterade sina intryck i skildringar som publicerades under eller efter deras livstid. I stadens egna hävder har de inte satt några avtryck. En besökare var svensk, en annan kunde kalla sig före detta svensk och den tredje kom från Danmark.

Jämförande studier av reseskildringar är ett relativt nytt fenomen. Bland de tidiga forskare som började ägna dem systematisk uppmärksamhet finner vi litteraturvetaren Percy G. Adams, som 1962 utkom med av-

handlingen »Travelers and Travel Liars, 1660–1800». Särskilt sedan 1990-talet har intresset blivit alltmer livaktigt. I Sverige representeras det bland annat av Hanna Hodacs och Åsa Karlsson som publicerat antologin »Från Karakorum till Siljan». I nuläget pågår ett antal svenska forskningsprojekt som sysslar med skildringar från när och fjärran. Frågor av uppenbar betydelse gäller resornas karaktär, författarnas avsikter och resebeskrivningarnas innehåll.² En central utgångspunkt är att rese-skildringar lika mycket konstruerar som rekonstruerar en given verklighet.

Att resa förr

Idag är de flesta människor vana vid att resa. Vare sig det handlar om bussutflykter till Österrike, charterflyg till Medelhavet eller tågresor till Stockholm uppfattas resande som en ganska normal del av vårt liv. Vi har också en förväntan på att resandet ska gå snabbt och effektivt. Men före järnvägarnas tid var tempot ett annat. Till lands reste man

med häst och vagn. Hästar måste bytas och vagnshjul lagas. En del passagerare tog med sig skissblock och brevpapper eller hela skåp med reselektyr. De flesta människor reste dock inte några längre sträckor. Man var i huvudsak stationär och det normala var att stanna hemma. Undantag var främst ståndspersoner som hade tid och pengar att förflytta sig längre sträckor. Sådana färder var äventyrliga och svåra företag, även inom Sverige. Resenärer var sällsynta individer som väckte nyfikenhet i lokalsamhället, och själva betraktade de sina resmål som mer eller mindre exotiska platser. Redan en utflykt till ett annat län i Sverige kunde vara anledning nog att ge ut en bok.

Tecknaren Jonas Linnerhielm (1758–1829) får i vissa böcker epitetet »den förste svenske turisten» på grund av några inrikes utflykter som han företog och skildrade i verk från 1797, 1806 och 1816.³ Hans syfte var inte att ge sig ut på en bildningsresa – sådant var sedan länge tradition i burgna miljöer i Europa – utan han reste enbart för sightseeing. Det moderna nöjesresandets tid inleds emellertid på allvar först under romantiken. Det sammanföll med »upptäckten» av storslagna alpina landskap i centrala Europa. På 1830-talet började Karl Bädeker (senare Baedeker) för en tysk publik ge ut de första verkliga guideböckerna och 1841 arrangerade Thomas Cook sin tidigaste gruppresa. Denna artikel behandlar perioden 1760–1840, och då fanns det för svenskt vidkommande ännu ingen turism värd namnet. Det fanns heller inget allmänt känt ord för själva begreppet, åtminstone inte före 1840 då Carl Jonas Love Almqvist skrev artikeln »Hvad är en Tourist?» i Aftonbladet.⁴ Vi ska tillbaks till det förindustriella samhället och möta några av den tidens resenärer, folk som av någon anledning besökte Kristianstad. Vilken karaktär hade deras resor och vad valde de att teckna ner från sina besök i staden?

Johan Henrik Lidén

Den förste resenären fick aldrig tillfälle att publicera sin skildring även om olika formuleringar tyder på att den skrevs med tanke på offentlig utgivning. Det är Johan Henrik Lidéns redogörelse från en omfattande resa på 1760-talet, och den visar hur en intellektuell upplysningsman ville skildra sin omvärld. Här dyrkas nytta, förnuft och empirisk vetenskap. Lidéns intryck finns nedtecknade i en dagbok i fyra band, men avsnitten som handlar om Blekinge och Skåne kom i tryck först 1903.⁵

Den 14 maj 1768, en försommardag under senare delen av frihetstiden, rullade ett ekipage med en ung perukprydd herre in i Kristianstad. Hattar och mössor stred ännu om makten i Stockholm och kung Adolf Fredriks samtycke till regeringsbeslut hade gjorts överflödigt genom en namnstämpel. Detta var Sverige två generationer efter stormaktstiden. Johan Henrik (i äldre källor

Porträtt av Johan Hinric Lidén. Målning av J. Stålbom.

Johan Hinric) Lidén (1741–93) var en rese­när från Uppsverige och kollega till Carl von Linné, som besökt Kristianstad 19 år tidiga­re. Han var väl bevandrad i litteraturen och var anställd som extra ordinarie amanuens vid Uppsala Universitetsbibliotek. Senare fungerade Lidén ett tag som vikarie åt Sven Lagerbring i Lund. Han beskrivs som kvick, sångbegåvad och charmerande. Säkert var han ingen Voltaire, men han var tydligt for­mad av 1700-talssalongernas vittra kultur. Till skillnad från Linné reste han inte i den allmänna vetenskapens tjänst men han hade ett nyttigt syfte: han var på väg att som sti­pendiär göra sin egen europeiska bildnings­resa. Det var alltså inte enbart för nöjets egen skull, inga ansvarslösa eskapader à la hans samtida Casanova. I Europa skulle han få vidga sina vyer. Han vandrade aldrig i Roms ruiner som Edward Gibbon hade gjort fyra år tidigare, men han fick möta andliga celebri­ter som John Wesley och Emanuel Swe­denborg, den svenske religionsstiftaren som tidvis vistades utomlands. Lidén fick också träffa skeppsprästen Jakob Wallenberg, på väg österut med den expedition han odödlig­gjort i »Min son på galejan». Med spexar­aktig humor skildrar den Wallenbergs seglats ombord på en ostindiefarare från Göteborg till Kina.⁶

Lidéns europeiska tur började i hemlandet Sverige och hans reseberättelse får fart i dess sydliga provinser. En av anhalterna är huvud­staden i Kristianstads län. Dit kommer han bokstavligen under militär eskort. Jämsides med hans vagn marscherar Dalregementet som kommenderats att hjälpa till med de stora arbeten som bedrevs i Fästning Kristi­anstad.⁷ Fortfarande efter 150 år var fäst­ningen under konsolidering men processen gick väldigt trögt. Kristianstad var vid denna tid ljusår bort från den fredliga karaktär som staden har idag: det var en befäst garnison, Sveriges lås mot fientligt sinnade grannar

såsom Danmark-Norge och Preussen. När Lidén anlände till Kristianstad hade det bara gått sex år sedan freden i Hamburg, då Sverige sluppit ur sitt senaste krig, mot just Preussen.

Lidén anlände österifrån. På landsvägen från Blekinge hade han njutit försommar­grönska och fågelsång, men också mötts av klagan över en grasserande boskapsepidemi. Under en utflykt dagen efter passerade han olika herrgårdar och gladdes över en »admi­rabel utsikt». Kanske hade det behövts en Bellman och en Fredmans epistel för att rätt måla denna atmosfär, men det pastorala framgår tydligt också av Lidéns skildring. Vid ankomsten passerade han oskiftade ägor och reste in i ett Skåne som ännu varken odlade raps eller sockerbetor. Därframme av­tecknade sig residensstaden och det märkligt tillplattade tornet på Trefaldighetskyrkan.⁸ Omgivningarna var ödsliga. »Staden tycktes vara ur vattnet upprunnen», kommenterar Lidén, förvånad över alla vattensjuka ängar runt resmålet. Att dessa en gång i tiden under benämningen Vattenriket skulle bli en attrak­tion (inkluderad på listan över Unescos biosfärområden) verkar han inte ha kunnat föreställa sig. På 1700-talet förknippades våtmarker nog snarast med osunt klimat och malaria.

Väl framme, innanför stadens hank och stör, noterade vår resenär att Kristianstad hade ett regelbundet gatunät och pryddes av unikt gamla korsvirkeshus. Det hade nämli­gen aldrig rasat någon större brand på orten, en ovanlighet under detta tidevarv. Den här staden är vacker, det var hans omdöme. När han borstat av sig resedammet och vilat mid­dag tog han en tur till den mäktiga kyrkan i senrenässans, stadens förnämsta arkitekto­niska skapelse. Han tyckte den verkade för­fallen, men likväl mycket storslagen, och återigen använde han adjektivet »vacker».

Trots att det inte fanns guideböcker i vår

mening var Lidén väl påläst. Som akademiker hade han studerat facklitteratur, någon av de första upplagorna av Erik Tunelds svenska geografi. Han visste därmed att det bodde 1986 personer i Kristianstad, varav 56 adliga. Hans källa var dock inte alltid pålitlig: den påstod exempelvis att frimurare hade låtit anlägga ett koppypningshus i staden. Lidén upptäckte att detta var helt fel – en episod som belyser förhållandena i ett samhälle där inhämtning av information var betydligt svårare än nu. Däremot var det sant att landshövdingen i länet hade provat koppvaccin på barn, något ännu nymodigt och riskabelt i Europa. För att få en uppdaterad bild av staden frågade Lidén också hur det stod till med näringslivet men fick beskedet att konjunkturerne inte var så goda. Kristianstads stolthet, tobaksplantagerna, gick inte bra.

Eftersom han var på bildningsresa valde Lidén att rapportera från representativa och värdiga studieobjekt. I sällskap med en tullinspektör besåg han Kungshuset vid huvudgatan. Det minde om Karl XII och hans utländske gäst, den polske exilkungen Stanisław Leszczyński, som vid seklets början uppehållit sig i Kristianstad. Äldre personer kom säkert fortfarande ihåg det stora nordiska kriget och dess olyckliga slutskede. Senare träffade Lidén fästningens kommandant, överste Johan von Hermansson, som guidade honom runt i Sydsveriges då främsta försvarsanläggning. Översten framhöll att Kristianstad på tre sidor omgavs av vatten och bara kunde anfallas norrifrån. Lidén å sin sida medgav att orten föreföll trygg, men förundrade sig över att arbetet på att förstärka fästningen gick så sakta. Det inte oväntade svaret var att rikstens ständer bara gett blygsamma anslag för ändamålet. Säkert fanns det de som påstod att Sverige endast skulle kunna försvara sig en kortare tid om det blev allvar av en utländsk invasion. Från Danmark hotade dock för tillfället ingen synbar fara, eftersom

dess nye monark Kristian VII ryktades vara mentalsjuk och landet var upptaget av frågan hur man skulle hantera detta maktvakuum.

Dåtida resenärer av högre stånd var självskrivna gäster i den lokala societeten. De mottogs av och umgicks med ansedda medborgare. Detta var människor de hade något gemensamt med, till skillnad från tjänstefolk och allmoge som i vissa fall närmast kan ha upplevts som främmande folkslag. Följaktligen begav sig Lidén snart till Lilla Torg och fick audiens hos landshövdingen över Kristianstads län, den älskvärde baronen generallöjtnant Reinhold Johan von Lingen, som avancerat från menig till sin nuvarande höga ställning. Denne var därmed en typisk exponent för frihetstidens ståndscirkulation. På det så kallade landskansliet, alltså länsstyrelsen, möttes Lidén av tjänstemän som satt och spelade bort sina pengar, men hemma hos landshövdingen med generalskan och de tre förtjusande döttrarna var allt en enda rokokodyll. Ty givetvis var Lidén inbjuden på supé. Det var inte varje dag som bildat folk gynnade staden med ett besök, så här fanns en chans att bryta tristessen på residenset. Man åt middag och diskuterade i tidens stil olika nyttiga förbättringar. Landshövdingen, som tillhörde mösspartiet, underströk att han låtit plantera pilträäd längs vägarna ute i det öppna landskapet och även bytt milstolpar mot milstenar. Detta var verkligen framsteg. Lidén beskriver hur de väluppfostrade döttrarna satte sig för att knyppla. En extra komplimang inhöstade de eftersom de var klädda i svenskt tyg och inte utländsk grannlåt.⁹ Skildrarens glasögon är med andra ord tydligt färgade av upplysningstidens gängse idéer.

Ännu hade Lidén inte träffat alla märkliga profiler i staden. De två viktigaste missade han: läroverksrektor Christian Lunell (som innehade sin post mellan 1752 och 1792) och Kristianstads ökände borgmästare, den poli-

Flertalet resenärer till och från Sverige utnyttjade postjakten mellan Ystad och Stralsund, som normalt seglade en gång i veckan. Här ses den rekonstruerade postjakten »Hiorten» under jungfruresan 1999. Foto: Lucas Gölén.

tiske myglaren Carl Schultén. Den sistnämnde hade nyligen lämnat staden med viss hast efter att magistratskassan oförklarligt försvunnit. Han skulle dock efter överraskande turer fortsätta i sitt ämbete till långt in på 1770-talet. Men Lidén fick i alla fall träffa den fryntlige prosten Gabriel Näsman, en norrlänning som just blivit änkling. Hans framlidna fru var nordamerikanska, något unikt i hela Sverige vid denna tid. Näsman hade i sin ungdom tjänstgjort i de engelska kolonierna väster om Atlanten, just där Nya Sverige en gång hade legat. Prosten var alltså förtrogen med engelska, något rätt ovanligt för den tidens språkkunniga svenskar. Han tog gärna ett glas och var säkert en typisk upplysningspräst, som hellre predikade om nyttan med potatisodling och bekämpning av gräsparvar än om frälsning och försoning. När Lidén presenterade sig som uppsaliensare letade prosten genast upp sin akademiska dissertation från 1762 och gav den till honom. Den var ofantligt tjock: 211 sidor – nästan tjugo gånger längre än Carl von Linnés doktorsavhandling. Slutligen träffade Lidén också den språksamme ortsläkaren Kilian Stobaeus den yngre, som gällde som

expert på förlossningar. Stobaeus skulle ett halvår 1786 upprätthålla posten som rektor för Lunds universitet och det var dit Lidén efter några dagar i Kristianstad styrde kosan. För att hinna fram till resmålet måste han resa iväg redan klockan fem på morgonen. Det hade blivit den 17 maj och ekipaget rullade söderut. Till Lund ankom han först klockan tio på aftonen på grund av »vanlig tröghet på gästgifvaregårdarne»¹⁰. Över Ystad reste Lidén senare ner till Pommern för att därifrån överskrida den svenska gränsen mot utlandet.

Här försvinner vår resenär ur synfältet, men skulle bara tre år senare drabbas av en personlig tragedi, när han svettig efter en bal drabbades av en gikt som med tiden gjorde honom sängliggande för gott. Mycket tyder på att han drabbades av ledgångsreumatism.¹¹ Han fortsatte att spela en prominent roll som intellektuell och skulle leva ända till 1793. Då stod Kristianstad och Sverige på tröskeln till en ny epok, revolutionskrigens tid.

De innebar slutet på den gamla ordningen. 1789 hade rasande folkmassor stormat Bastiljen och en revolution börjat sprida sig över

Frankrike. Snart hade massarméer dragit över landets gränser och förklarat »krig mot slotten och fred med kojorna». 1789 var också året då Sveriges armé hade fått ett tillskott i form av en frivillig vid namn Carl von Cardell. Några år senare förlades hans enhet, Wendes artilleriregemente, just till Kristianstad. »Wendes» syftade på att soldaterna var från vändernas land, det tysktalande Svenska Pommern, och där var även Cardell född.¹²

Friedrich Wilhelm von Schubert

Den andre resenären hade likt Cardell sin härkomst från Pommern. Han hette Friedrich Wilhelm von Schubert och anlände till Kristianstad 1817, året efter segerparaden på Stora Torg till minne av Napoleonkrigen. Dessa hade verkligen skakat om Europa och Kristianstad. Vartannat eller varje år hade kontinentens politiska karta fått ritas om. 1805 hade Sverige gett sig i strid med Napoleon, vilket bland annat lett till att chefen för Wendes artilleri stupat i ett misslyckat fälttåg och Carl von Cardell fått ta hans post. Efter några turbulenta år, när Sverige förlorat Finland och fått en tronarvinge av en ny ätt, Bernadotte, kunde svenskarna till slut äntligen ställa sig på rätt sida. Napoleons förenade europeiska arméer hade misslyckats besegra Ryssland och Europa tappat respekten för honom. I de avgörande slagen på kontinenten 1813 deltog Sverige och i dess krigföring utmärkte sig Wendes under Cardell med sitt ridande artilleri.

Bara få år efter denna dramatik anlände Friedrich Wilhelm von Schubert (1788–1856). »von» är viktigt, för att skilja honom från en känd historiker och statistiker med nästan samma namn. Denne Schubert verkade först i Königsberg och sedan i Berlin under 1800-talets första hälft. Mannen som reste till Kristianstad var däremot född i Greifswald. Sedan bara två år tillbaka i tiden

fick han inte längre kalla sig svensk utan efter fredssluten 1815 var han preussare. Men det gjorde inget: han var del av en gränsöverskridande klass av människor som reste ganska fritt i Europa, trots passkontroller på alla upptänkliga ställen. Nationella idéer engagerade redan ungdomen, men von Schubert framstår huvudsakligen som kosmopolitisk medborgare i de lärdes republik. Han var knuten till universitetet i Greifswald. Likt andra dåtida lärosäten hade det ännu inte genomfört någon stark ämnesspecialisering, så han var professor både i teologi, litteraturhistoria och pedagogik.¹³ Idag skulle det vara svårt att utlysa dylika tjänster, redan med tanke på vanskligheterna att hitta sakkunniga. von Schuberts reseskildring påminner en hel del om Lidéns, fast den är fylligare, och båda har en gemensam bakgrund som lärda. De hade till och med spenderat tid vid samma universitet, det ansedda lärosätet i Göttingen, på sin tid känt som mycket fritt och liberalt. Lidén hade studerat på akademien en kort tid under sin bildningsresa och von Schubert hade disputerat där. Vid sina besök i Kristianstad var båda herrarna strax under 30 år. De färdades inte i tjänsten, utan resorna var snarare inslag i deras privata livsprojekt. von Schubert hade ett forskningssyfte: han samlade material till en avhandling om svenskt kyrkoliv och utbildning. Han besatt ekonomiska resurser att resa och hade för övrigt redan hösten 1813 besökt Trollhättan i det för honom obekanta Skandinavien.¹⁴ Det hade gett mersmak och 1817 beträdde han åter nordisk mark.

Tidevarvet var nu ett annat och stilen hade växlat från rokoko till biedermeier. Politiskt härskade reaktionen. Det var de fredliga åren efter Napoleonkrigen, då det borgerliga måleriet föredrog interiörer med hemtrevnad och familjelycka. Det manliga modet utmärktes av cylinderhatt, rock och spatserkäpp och i musiken befann sig utvecklingen

på tröskeln mellan klassicism och romantik. Mot denna kulturhistoriska fond rullar Friedrich Wilhelm von Schubert in i Kristianstad.

Till staden anlände han nästan exakt samma tid på året som Lidén. Det var den 15 maj, Kristi himmelfärdsdag. Han hade passerat »das liebliche Maltesholm» och »das schöne Araslöf». Åkrarna var »malerisch», skriver han, och berömmar enskiftet som nästan är genomfört vid den här tiden.¹⁵ Redan på eftermiddagen sitter han med på gudstjänst i Trefaldighetskyrkan – i förordet anger han att han kan svenska, så han förstår predikan. Han tycker dock den är alltför kort. Däremot uppskattar han orgelmusiken. Både preludium och postludium betecknar han som »vortrefflich». Som främmande besökare med status blir han omhändertagen av landshövdingen, numera Axel Gabriel de la Gardie, en aristokrat av gamla stammen, och av prosten, doktor Sundius. Hemma hos dem ligger »Christianstads Weckoblad», ty staden har nu fått en tidning och gjort sitt blygsamma inträde i informationssamhället. I bladet kan von Schubert läsa det senaste: 10 maj 1817 uppges det att Napoleon ska flyttas från S:t Helena, och i ett tidigare nummer ser han eventuellt en artikel som säger att jordens dagar är räknade. En framstående fransk vetenskapsman har kommit fram till att vattnet sakta, nästan omärkligt, håller på att fördunsta från planeten, vilket kommer att framkalla omvälvande klimatförändringar.¹⁶

von Schuberts skildring är mycket faktarik och låter ibland som en uppslagsbok över Sverige. Lika empiriskt intresserad som Lidén är han uppfyllt av strävan att få fram »wie es eigentlich gewesen». Han är också en minutiös iakttagare av samtidens Sverige. Före den uppsökande journalismens tid var bildade resenärer en sorts korrespondenter eller reportrar med ansvar att låta en större läsekrets veta vad de såg och kände. Sam-

tidigt var de själva nyhetsförmedlare från den stora världen till lokalsamhället, och säkert blev de ofta utfrågade på orterna de besökte.

För sina preussiska läsare hemma i Greifswald, Berlin eller Breslau orerar von Schubert om »det vänliga Norden». Trots att han bara något år tidigare varit landsman med svenskarna skriver han tydligt ur ett utifrånperspektiv. Hans bok är tillägnad kronprinsen, som av en händelse bär samma namn som författaren – Friedrich Wilhelm.¹⁷ Författaren visar sig som en tidig representant för den skola tyska lärde och kulturpersonligheter som konsekvent idealiserat de nordiska länderna och skildrat dem som mer ursprungliga och okonstlade, en sorts germanskt lyckorike. Slutklämman i hans förord avslöjar påverkan från romantikens känslösvall: »Und so lebet denn wohl, ihr des Nordens glückliche Völker, die ihr meinem Herzen theuer wurdet, und seydt fernerhin glücklich, wie ihr es bisher waret, durch Gottesfurcht, Fleiß und Genügsamkeit, Liebe zum Könige und zum Vaterlande!»¹⁸ Kanske kan man säga att det går en rak linje från denna bok till dagens tyska längtan efter Astrid Lindgren, skogstjärnar i Småland och vilda älgar.

Skribenten gör en lång uppräkningslista av olika fakta om Kristianstad och dess omgivande län. Man orienteras om naturförhållanden och ekonomi, om det lokala hus hållningssällskapet och om sevärheter på herrgårdarna kring residensstaden. Särskilt intresserad verkar von Schubert av skolor och sjukhus. På ortslasarettet ligger mest folk med könssjukdomar, skriver han utan värderingar. Det finns också ett välfinansierat hospital och där har man härbärgerat de mentalt sjuka. von Schubert imponeras av att det är ljus och fyllt av frisk luft. Patienterna sätts i arbete. Det låter nästan som om han presenterar en särskild svensk modell för handikappvård. »De verkliga dårarna» (»die wirk-

Fritz von Dardels konstverk, som föreställer en bal på Bäckaskog, kan illustrera Schuberts framställning av det förnäma sällskapslivet i Kristianstad.

lichen Irren») sitter på bottenvåningen i hospitalet, berättar von Schubert, men även de arbetar i mån av förmåga.

Kristianstads befolkning var 30 % talrikare än vid tiden för Lidéns visit och började närma sig nivån 3000 invånare. Det var en epok då en ny medelklass, samma borgerskap som von Schubert tillhörde, krävde del i stadens styrelse. Den gamla köpmannaoligarkin var på defensiven, även om inget maktskifte ännu kunde skönjas. Ekonomiskt hade Kristianstad inte gynnats av smugglingen under kontinentalsystemets år. Den hade framförallt berikat städer som Ystad. Ännu uppvisade staden olika förmoderna drag: den saknade bankväsen, och organisationen av både renhållning och gatubelysning lämnade mycket övrigt att önska.¹⁹ Som mest livaktig var stadsmiljön på vintrarna, uppgav von Schuberts anonyme sagesman, kanske landshövding de la Gardie själv. Då anlände godsägare och herrskap utifrån den rika landsbygden och bosatte sig i staden. Detta var den agrara nobilitet som ännu spelade en viktig

roll i Skåne. Den hade redan knutit känslomässiga band till kretsen kring kronprins Karl Johan, och skulle 1821 få tillfredsställelsen att se en hovrätt förlagd till Kristianstad. Under vinterhalvåret pågick det adliga sällskapslivet för fullt i staden, med banketter och maskerader, särskilt på frimurarhuset.²⁰ Närvaron av en köpstark kundkrets drev upp priserna i staden, men skapade en glamour som även gjorde intryck på von Schubert. Särskilt framhöll han de stora balerna där det dansades polonäs och kadrijl. Även om han inte hade några egna förstahandsintryck från dessa vinterövningar torde han ha bevistat åtskilliga bjudningar med dans i Sverige. De väckte som vanligt hans gillande och hans omdöme var kategoriskt: »Svenskarna dansar gärna, ofta och bra».²¹ Till och med på bastionerna ute i det fria dansades det sommartid. Den välvilliga skildringen av Kristianstad fullständigades med några rader om den svenska umgängestonen som positivt kontrasterades med den mer formella stilen nere på kontinenten. I Sverige,

uppger von Schubert, duar unga kvinnor var-
andra redan efter första bekantskapen medan
man i Preussen i det längsta håller fast vid
»Sie».

Efter en kort vistelse lämnade 1817 års
skildrare Kristianstad, »die freundliche
Stadt». Via Fjälkinge förflyttade han sig se-
dan i riktning mot Blekinge, och reste alltså i
motsatt riktning mot Lidén. Här var målet
inte kontinentens kultur utan Nordens natur.
von Schubert stannade ett år i sitt älskade
Skandinavien, där han också på hösten kunde
fira den lutherska reformationens 300-årsju-
bileum. Som längst var han ända uppe i
Lappland för att uppleva norrskenet. Resulta-
tet av hans resa var dock inte bara skildringen
av Nordens länder (inklusive Ingermanland!)
– den tycks snarast ha varit en biprodukt –
utan en lärd traktat om Sveriges kyrkoförfatt-
ning och undervisningsväsen.²² Få tyskar
torde idag känna till den. 1821 föreslog han
kultusministeriet i Preussen att Greifswalds
universitet borde inrätta en tjänst i skandina-
visk litteratur. Troligen ville han bli inneha-
vare av en befattning i vad vi skulle kalla
allmän nordistik. Detta avslogs av Berlin,
formellt av budgetsäl men kanske också för
att det var politiskt känsligt att så snart efter
skilsmässan från Sverige i Pommern bedriva
studium av det förra moderlandet. Efter detta
bakslag flyttade von Schubert till norra
Rügen, säkert inte bara för att vara närmare
Sverige utan också av materiella skäl. Från
Altenkirchen fick han nämligen ett anbud om
en välavlönad post som evangelisk superin-
tendent. I denna tjänst stannade von Schubert
i trettio år. Han avled så sent som 1856, långt
efter resan norrut.²³

Wulf Sigvard Pødenphanth

Den tredje resenären berättar inte exakt när
han varit i Kristianstad, men vi vet att han var
där flera gånger på 1830-talet och mottogs

med applåder. Till skillnad från de andra be-
sökarna reste Wulf Sigvard Pødenphanth
(1797–1881), en på sin tid känd dansk lands-
ortsskådespelare, i arbetet. Hans reseskild-
ring är dock påfallande turistisk. Såsom va-
rande aktör hade han inte alls samma sociala
anseende som Lidén och von Schubert, och
det är svårt att tänka sig att landshövding de
la Gardie (som beklädde sitt ämbete fram till
år 1838) någonsin skulle ha bjudit hem eller
ens skakat hand med dansken. Denne var
född i slutet på artonde seklet och gift med en
16 år yngre hustru, Eleonora, nästan lika
känd på scenen som maken.²⁴

Pødenphanth verkade under en tid då re-
sandet så sakteliga började demokratiseras.
Diligenser genomkorsade Norden efter re-
guljära tidtabeller, och alltfler började få
möjlighet att begagna sådana färdmedel.
Dessutom vittnade den tilltagande ångbåts-
trafiken om att en ny tidsålder stod för dör-
ren: den industriella. År 1832 fick Klippan
det första maskindrivna svenska pappersbru-
ket. Samma år befann sig Pødenphanth i Hel-
singör och började längta efter »et Besøg
hiin Side Sundet». Han hade aldrig varit ut-
omlands när han från Marienlyst hörde kyrk-
klockorna i Helsingborg. Det är utgångs-
punkten för hans reseskildring med namnet
»Fragmenter af en Dagbog, holden paa en
Reise i Sverrig», utgiven i Ålborg 1840. Men
Sverige upprätthöll för tillfället sträng kolera-
karantän, så en resa dit var inte att tänka på.
Sommaren 1836 blev planen emellertid all-
var. Müllerska teatersällskapet (uppkallat
efter grundaren J. P. Müller) beslöt sig för att
genomföra en utlandsturné till Skåne. På
detta vis fick Pødenphanth chansen att å yr-
kets vägnar besöka grannlandet. Det var året
när hjulångaren »Maria» började trafikera
det som idag kallas för HH-leden och den 26
juli 1836 landsteg man i Helsingborg. Mötet
med Sverige blev en kulturchock.

Med modersmjölken hade danskarna fått

lära sig att svenskar var fiender och inte att lita på. Att kalla någon för »svensk» var ännu fullt tillräckligt för att hamna i blodigt slagsmål väster om Öresund. Nu hade Tegnér och Oehenschläger just börjat vända opinionen, men Pødenphanth medgav att vanligt enkelt folk i Danmark fortfarande hade grova fördomar mot broderfolket. Det fanns nära nog en rädsla för svenskar. Med detta i medvetandet kändes det obehagligt att på hamnbryggan i Helsingborg bli mött av beväpnade husarer i mörkblå uniform med gula snören. De krävde teatertruppens pass medan svenska tullare rotade i väskorna. Tonen i Pødenphanths skildring är dock utpräglat sansad och han konstaterar efter den första förskräckelsen att tjänstemännen faktiskt var mycket hövliga och korrekta.²⁵ En annan svårighet fanns i språket. När Pødenphanth bad en skåning att hämta en dräng kom en äldre herre. »Dräng» betydde alltså tjänare i Sverige! »Smörgås» var heller inte vad det utgav sig för utan en svensk beteckning för »smørrebrød» och så vidare. Vidare verkade det svenska valutasystemet minst sagt rörigt: alla priser kunde anges i riksdaler banko eller riksdaler riksgälds. En skilling banko var en och en halv skilling riksgälds. Sverige var helt enkelt landet annorlunda: invånarna sockrade maten när man minst anade det, deras präster hade bladkrage, inte pipkrage, och kungen kunde inte ens tala landets språk.²⁶

I Kristianstad visades Pødenphanth tyghuset och fick se några av Napoleons kanoner som tagits som trofé. Han blev inte glad när han fick höra att de engelska bomberna i förrådet var bytesobjekt från 1807, när britterna beställt de svenska originalbomberna för att förstöra Köpenhamn.²⁷ Ändå försökte han övervinna gammalt groll och prisade Kristianstads artilleriofficerare för deras kunnighet. Det är uppenbart att han strävade efter att sprida den nya Sverigebilden i Danmark. Han besökte också Åhus prästgård och

fick höra svenskarnas version av historien om snapphanekrigen. Påståendet att snapphanarna utgjordes av »Løsgjængere og andet Pak» tycks han i stort sett ha accepterat. Hans huvudsyfte i Kristianstad var dock inte att studera historia. Pødenphanth hade kommit för att stå på scenen och gillade den vackra nybyggda stadsteatern i två våningar med kapacitet för 400 åskådare.²⁸ Den var försedd med två rader loger, parkett, parterre och amfiteater. Att orkestern var utmärkt kan ha berott på den goda tillförseln av musiker från det militära. Dess program var synnerligen ambitiöst: 1837 rapporterade lokaltidningen att 16 operor gavs på sex veckor – däribland det stora historiska dramat »Den stumma från Portici» av Auber – en bedrift som knappast vore tänkbar på någon svensk scen idag.²⁹ Inne i lokalen var det kallt på vintern och kvavt på sommaren, det fanns inga nummerade platser och med talgdankar som ljuskällor blev det aldrig mer än halvmörkt – men så var det i de flesta teaterhus på den tiden.³⁰ Den danska truppen spelade lätta komedier som blev kassasuccéer, samt då och då något seriöst stycke av Holberg och *the coming man*, Hans Christian Andersen. Publiken förstod nästan alla repliker, till och med skämten, försäkrade Pødenphanth. Hur det nu än var med detta så förargades de inhemska svenska skådespelartrupperna över sina förlorade marknadsandelar. Redan förutom konkurrens var ju teatern en hård och slitsam bransch, där ingen blev särskilt rik. För att studera medtävlarna hade Pødenphanth vid ett tillfälle bevistat några föreställningar av Erik Wilhelm Djurströms resande teatersällskap, truppen på modet i Sverige. Han såg när de gav »Blykamrarna i Venedig», drama i tre akter av Franz Graf von Riesch, samt »Sju militära flickor», en dåtida fars. På tal om den sistnämnda anmärkte han att komikern var hes.³¹

Helt naturligt skiljer sig Pødenphanths

skildring ganska avsevärt från de intellektuella resenärernas. Han är inte lika intresserad av »stora sevärdheter» och framförallt inte av utbildningsväsendet. Aversionen kan bero på att teater inte var tillåten i svenska gymnasie- och universitetsstäder i början av 1800-talet.³² Till skillnad från Lidén och von Schubert ägnar han mat och dryck ett påfallande intresse. Maten i Sverige, framförallt köttet, håller inte dansk kvalitet, och anständigt öl kan bara drickas i Malmö, men ändå uppskattar Pødenphanth bordets fröjder. Om Kristianstad säger han att lördagsmarknaden har mer och bättre mat att bjuda än någon annan svensk stad. Han skriver även åtskilligt om dryckeskulturen. Enligt våra historieböcker var superiet i Sverige som värst under tidigt 1800-tal, men Pødenphanth vill inte uttryckligen ta ställning i frågan om den svenska allmogen är alkoholiserad, inte ens när det gäller potatisbältet kring Kristianstad. Han vet bara att hans värdar är begivna på madeira och portvin. Som upplysning nämner han att man enligt den stränga svenska gästfrihetens lagar måste dricka ur varje glas när man skålar. Det blir alltid muntert när svenskar sitter till bords, särskilt när de lagt bort titlarna. Deras fester kallas på landets språk för »Calaser».³³

En annan sak som särskilt tycks intressera Pødenphanth är samhällets olycksbarn. I Malmö sitter 1000 personer i »slaveri» på fästningen och i Kristianstad anger han motsvarande tal till 300–400 personer.³⁴ Det är avsevärda procentsatser av dessa städers hela befolkning. Fångarnas rasslande kedjor bildar ett dissonant ackord i det annars angenäma besöket i Skåne. Det är fortfarande en restriktiv tid, med inrikespass och höga tullmurar. I den slutna fästningsmiljön Kristianstad 1840, där för sen hemresa efter ett teaterbesök kan resultera i att nattlig utpassering vägras, är vi mycket långt från dagens gränslösa Europa. Epoken lider emellertid i alla

avseenden mot sitt slut. 1847 läggs fästningen ned, staden får sin Tivolipark och samma år skriver Pødenphanths landsman Hans Christian Lumbye sin järnbanegalopp för att fira Danmarks införande av tidens främsta innovation, resande på räls.

Vi har mött tre resenärer av olika kynnen. Var och en har satt in Kristianstad i sitt konstruerade verklighetspussel: Lidén i framstegens och den merkantillistiska nyttans Sverige; von Schubert i ett ursprungligt och okonstlat nordiskt idealsamhälle; Pødenphanth presenterar ett grannland som inte längre är krigiskt och hotfullt. Deras skildringar härrör från en period som redan är avlägsen, men vi bör hålla i minnet att våra dagars turister fortsätter att skapa sina resebilder på samma kreativa sätt.

Att resa och att leva

Järnvägarna medförde en grundlig förändring av villkoren för att färdas. Till sjöss hade ångbåtarna redan skapat en ny verklighet. Det innebar ett avsked till den era då Lidén, von Schubert och Pødenphanth dragit fram med sina hästdrivna fordon. Karosser, landdåer och phaetovagnar skulle finnas kvar för ceremoniella tillfällen, men sedan efterhand förpassas till museerna. De enkla hästskjutsarna skulle på 1900-talet avlösas av bilar. Det medförde djupgående förskjutningar av attityderna till resande, och till livet i största allmänhet. Epoken när alla hade gott om tid och reste makligt – eftersom de inte hade något annat val – var över. De nya reseskildrarna hade tillgång till moderna rotationspressar och kunde få ut sina produkter på löpande band i billiga tidningsnummer för massorna. De kunde även tillföra en större illusion av verklighet genom att bifoga egenhändigt tagna fotografier från resmålen. Resandet höll på att bli en industri.

Konsten att resa i förindustriell takt är idag

nästan bortglömd. Redan när Skånetrafikens tåg är tio minuter försenade uppstår allmän irritation. Vi har så mycket mera att ta hänsyn till jämfört med resenärerna kring sekelskiftet 1800: möteskalendrar, e-post, röstbrevlådor och ringande mobiltelefoner. Trots alla nackdelar med det enkla livet före industrins tid måste det i vissa stycken ha varit behagligare. Resor medförde strapatser, men orsakade sällan stress i vår mening. Klockor fanns i regel bara på kyrktornen. All tid i världen stod till förfogande för social samvaro. Mycket har naturligtvis förbättrats i samhället sedan anno dazumal, men vi har också förlorat en del saker. Kanske är det en av de främsta orsakerna till att vi intresserar oss för ämnet historia.

Summary

This article deals with three books of travel written by persons who visited the city of Kristianstad in southern Sweden. They traveled during the decades between 1760 and 1840, in the age before mass tourism. At the time Kristianstad, which celebrates its 400th anniversary this year, was a military city, famous as a fortress and a social meeting point for the local nobility. The first visitor, Johan Henrik Lidén (1741–93), was a scholar from Uppsala and a colleague of Carl Linnaeus. Lidén visited Kristianstad in May 1768. An adherent of rationalist and mercantilist ideas he depicted a city benevolently ruled by enlightened civilian and military officials.

The second visitor, Friedrich Wilhelm von Schubert (1788–1856), also a scholar, arrived in 1817 from Pomerania which had been ceded by Sweden to Prussia only two years before. To his new countrymen in Berlin von Schubert attempted to convey a picture of Scandinavia as the home of a pristine, simple and charming lifestyle. His visit to Kristians-

tad, »the fortunate city», gave him several opportunities to praise his old motherland as a model for other countries.

Unlike the above visitors, who are traveling to further their personal education, the third one, Wulf Sigvard Pødenphanth (1797–1881), made working trips to Kristianstad. He was a successful Danish actor who played comedies and serious dramas to a local audience already used to performances of stage works, such as grand operas with historical motives. His travel diary was published in 1840. To his Danish readers Pødenphanth painted a picture of Sweden, the former arch-enemy, as a nation turned peaceful and friendly. In and around Kristianstad he described picturesque popular customs and humorously tried to explain cultural differences between the neighbors. He strongly emphasized the cordial reception of Danish theater among the Swedes.

The three journeys took place at a time when transportation was still slow and time-consuming. In preindustrial society travelers had an important role as information gatherers and reporters, almost like today's media correspondents. Even a trip to an adjacent province would sometimes result in a book describing local conditions. However the books of travel illustrate the fact that writing observers construct, not just reconstruct, the reality they encounter at their destinations. This holds true for our three visitors. It also holds true for today's tourist.

Noter

¹ Sven Anders Söderpalm, »Kristianstad och Lilla Paris. Historien om stadens smeknamn. Bilder och motbilder under tvåhundra år», Föreningen Gamla Christianstads Årsskrift 2007, s. 8.

² Percy G. Adams, *Travelers and Travel Liars, 1660–1800*, Berkeley 1962; se även dens, *Travel Literature and the Evolution of the Novel*, Lexington 1983; Hanna Hodacs & Åsa Karlsson (utg), *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*, Göteborg 2000. Bland pågå-

ende projekt kan nämnas ett som behandlar svenska resor till Osmanska riket 1650–1850 (vid Historiska institutionen, Lund). Andra aspekter på resande förr har utforskats av till exempel Anna-Brita Lövgren; se hennes artikel »Pass inom riket?: javisst!» i Ale 2010:3, s. 19ff.

³ Jonas Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige (1797), Bref under nya resor i Sverige (1806) samt Bref under senare resor i Sverige (1816)*. Linnerhielm besökte Kristianstad år 1803, men jag har valt att studera några mindre bekanta resenärer.

⁴ Aftonbladet 16.9 1840; se även Thomas Blom & Mats Nilsson, *Turismens historia och utveckling*, Stockholm 2005.

⁵ Johan Henrik Lidén, »Dagboksanteckningar om Blekinge och Skåne år 1768» (utg av Otto Ahnfelt), *Historisk Tidskrift för Skåneland*, bd 1, 1903, s. 254ff.

⁶ Lars Lindholm, »Johan Hinric Lidén», *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd 22 (1977–79), s. 689.

⁷ För det följande, se Lidén, »Dagboksanteckningar», s. 264ff.

⁸ Tornet fick sitt nuvarande utseende på 1860-talet (Matheus Lundborg, *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad*, Kristianstad 1928, s. 269).

⁹ von Lingen frånträdde 1772 sin post i Kristianstad för att bli landshövding i Malmö, en befattning han nästan omgående sålde till Bengt Gustaf Frölich.

¹⁰ »Dagboksanteckningar», s. 270.

¹¹ Lindholm, s. 689.

¹² »Carl von Cardell», *Svensk Uppslagsbok*, Malmö 1955, bd 5, sp 849.

¹³ Uppgifterna om hans liv är hämtade ur artikeln »Friedrich Wilhelm von Schubert» i *Allgemeine Deutsche Biographie*, bd 32, München 1891, s. 631.

¹⁴ Friedrich Wilhelm von Schubert, *Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermannland in den Jahren 1817, 1818 und 1820*, bd I, Leipzig 1823, s. 188.

¹⁵ För hans skildring, se *Reise...*, s. 63ff. Jag har valt att använda den tyska originaltexten (1823) istället för den svenska översättningen från samma år.

¹⁶ *Kristianstads Weckoblad* 10.5 1817 respektive 1.6 1816.

¹⁷ Den senare kung Friedrich Wilhelm IV (1840–61), bror till Tyska rikets förste kejsare, Wilhelm I.

¹⁸ *Reise*, s. XIII.

¹⁹ Karl Enghoff, *Kristianstads historia, 1614–1948: översiktlig framställning*, Kristianstad 1949, s. 280f, 289ff, 296; Ingemar Ottosson, »Officerarnas och ämbetsmännens stad» i *Kristianstads kommun* (utg), *Renässansstaden i vattenriket. Kristianstad 400 år, Kristianstad 2013*, s. 86.

²⁰ Enghoff, s. 303. Frimurarorden hade 1776 etablerats i Kristianstad av hertig Karl, som 1817 var Sveriges kung under namnet Karl XIII (Ottosson, s. 72).

²¹ *Reise*, s. 79.

²² Friedrich Wilhelm von Schubert, *Schwedens Kirchenverfassung und Unterrichtswesen, nach früherem und gegenwärtigem Zustande aus den Quellen und nach eigener Ansicht an Ort und Stelle beschrieben*, bd 1–2, Greifswald 1821. Verket översattes följande år till svenska och utgavs i Lund.

²³ »Friedrich Wilhelm von Schubert», *Allgemeine Deutsche Biographie*, bd 32, s. 631.

²⁴ Kela Kvam m fl (red), *Dansk teaterhistorie, I*, Köpenhamn 1992, s. 242ff, 268.

²⁵ Pødenphanth, *Fragmenter*, s. 7f.

²⁶ *Fragmenter*, s. 52, 57f, 66f.

²⁷ Skildringen av Kristianstad återfinns på s. 26ff.

²⁸ Teatern, från 1833, låg i kvarteret Hertig Carl och var ritad av överstelöjtnant Fredrik Blom. Den användes fram till 1906 (Hans Holmberg, *Ett teaterhus i Kristianstad. Kristianstads gamla teater – hur den kom till och hur den användes*, Kristianstad 1984, s. 7, 11, 177).

²⁹ Holmberg, s. 94.

³⁰ *Dansk teaterhistorie, I*, s. 241.

³¹ *Fragmenter*, s. 59.

³² *ibid*, s. 80.

³³ *ibid*, s. 61ff, 82.

³⁴ *ibid*, s. 22, 30.

Källor och litteratur

Tryckta källor

Lidén, Johan Henrik, »Dagboksanteckningar om Blekinge och Skåne år 1768» (utg av Otto Ahnfelt), *Historisk Tidskrift för Skåneland*, bd 1, 1903, s. 254ff.

Pødenphanth, Wulf Sigvard, *Fragmenter af en Dagbog, holden paa en Reise i Sverrig*, Ålborg 1840.

von Schubert, Friedrich Wilhelm, *Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermannland in den Jahren 1817, 1818 und 1820*, bd I, Leipzig 1823.

Litteratur

Adams, Percy G, *Travelers and Travel Liars, 1660–1800*, Berkeley 1962.

Adams, Percy G, *Travel Literature and the Evolution of the Novel*, Lexington 1983.

Blom, Thomas & Mats Nilsson, *Turismens historia och utveckling*, Stockholm 2005.

Enghoff, Karl, *Kristianstads historia, 1614–1948: översiktlig framställning*, Kristianstad 1949.

Hodacs, Hanna & Åsa Karlsson (utg), *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*, Göteborg 2000.

Holmberg, Hans, *Ett teaterhus i Kristianstad. Kristianstads gamla teater – hur den kom till och hur den användes*, Kristianstad 1984.

- Kvam, Kela m fl (red), *Dansk teaterhistorie*, I, Köpenhamn 1992, s 242ff, 268.
- Lindholm, Lars, »Johan Hinric Lidén», *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd 22 (1977–79).
- Linnerhielm, Jonas, *Bref under resor i Sverige* (1797).
- Linnerhielm, Jonas, *Bref under nya resor i Sverige* (1806).
- Linnerhielm, Jonas, *Bref under senare resor i Sverige* (1816).
- Lundborg, Matheus, *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och historia*, Kristianstad 1928, s 269.
- Lövgren, Anna-Brita, »Pass inom riket?: javisst!», *Ale* 2010:3.
- Ottosson, Ingemar, »Officerarnas och ämbetsmännens stad», Kristianstads kommun (utg), *Renässansstaden i vattenriket. Kristianstad 400 år*, Kristianstad 2013.
- von Schubert, Friedrich Wilhelm, *Schwedens Kirchenverfassung und Unterrichtswesen, nach früherem und gegenwärtigem Zustande aus den Quellen und nach eigener Ansicht an Ort und Stelle beschrieben*, bd 1–2, Greifswald 1821.
- Söderpalm, Sven Anders, »Kristianstad och Lilla Paris. Historien om stadens smeknamn. Bilder och motbilder under tvåhundra år», *Föreningen Gamla Kristianstads Årsskrift* 2007.

Uppslagsböcker

- Svensk Uppslagsbok, Malmö 1946–55.
Allgemeine Deutsche Biographie, München 1891

Tidningspress

- Aftonbladet
Christianstads Weckoblad

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund hotat

Myndigheten Institutet för språk och folkminnen (ISOF) förskingrar kunskap och kulturarv

Hur tar man reda på allt som hänt på en plats? Du råkar vara intresserad av Gårdstånga. Hur börjar du? Google? Nej, det här är bättre: Gå till Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL). I dess ortnamnsregister (delvis digitaliserat på <http://dal2.isof.se/SODA/SokOrtnamn.aspx?db=Lund>) finner du alla tillfällen då Gårdstånga är nämnt i historien. De finns här, från runstenar och framåt. Kompletta fram till 1500-talet, det är ambitionen, sedan utvalda nyckelkällor.

Du finner din ort med alla gårdar och torp runtomkring. Efter det alla ängar, åkrar, stigar, dalar, brinkar, vattensamlingar, och så vidare, från månghundraåriga lantmäterikartor och från muntlig tradition. Dessutom finns lokala myter och sägner i gamla uppteckningar och inspelningar samt uppgifter om vad ortnamnen betyder. Genom mängden tidiga historiekällor och kartografi och genom flitig genomgång av dem under 18- och 1900-talen är registret unikt. Du är alltså lyckligt lottad om det är en plats i just Skåne du är intresserad av. Ett digitalt namnregister över hela landet finns också, i Uppsala (<http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>), men det är inte historiskt heltäckande.

När du har din lista på låt säga 30 intressanta belägg går du vidare till de diplomatarier, danska jordeböcker och länsräkenskaper, hembygdstidskrifter, vetenskapliga artiklar, tidningsklipp, o.s.v. som dina fynd är hänvisningar till. Om du hade behövt beställa fram dem en och en från t.ex. Universitetsbiblioteket i Lund eller danska riksarkivet hade det tagit dagar eller veckor. Men på DAL finns de alla uppställda. Eftersom källorna ofta är svåra att läsa och förstå erbjuds hjälp: du kan fråga någon av de tre forskare som förvaltar materialet.

Du måste skynda dig, dock. DAL tillhör sammanslagningsmyndigheten ISOF, med huvudkontor i Uppsala. Myndighetens generaldirektör Ingrid Johansson Lind har bestämt att lägga ned DAL under 2014 och flytta ansvaret för samlingarna till Göteborg. I Göteborg finns god kompetens, men inte för dina frågor. Framför allt finns där ingen akademisk miljö som långsiktigt skulle vidmakthålla en sådan kompetens.

Protester har vält in och Lunds universitet, som använder DAL i forskning och undervisning, har önskat att få ta över verksamheten. Men regeringen har sagt nej. Låter det vettlöst? Det tycker de flesta. Ledamöter från nästan alla partier har agerat i riksdagen. Men kulturministern tror på det här. Hon har hört att nu ska arkivmaterialen digitaliseras. Då behövs inte längre arkivet i Lund. Inte heller systerarkivet i Umeå som bl.a. förvaltar samiskt kulturarv. Ministern tycker inte att det här är hennes fråga utan en intern angelägenhet för Institutet för språk och folkminnen och dess generaldirektör.

Här är något som inte stämmer. Arkivmaterialen håller nämligen redan på att digitaliseras. Inte minst i Lund. Det avbryts nu; inskolad extrapersonal är redan skingrad. Och biblioteket? Och den handledande personalen? Och planerna på att komplettera det svenska ortnamnsregistret upp till samma nivå som det skånska med hjälp av DALs etablerade nätverk av lokalhistoriskt intresserade i grannlandskapen?

Politiker ska naturligtvis inte detaljstyra myndigheter, men de ska vara insatta, engagera sig och skapa kloka ramar. När de ändrar goda existerande ramverk är det inte för mycket begärt att de vet varför och klarar av att argumentera för det. Händelserna på ISOF

aktualiserar många strukturella och förvaltningstekniska frågor: 2007 års mycket generella myndighetsförordning, de enväldiga generaldirektörernas roll, forskningens villkor inom myndigheter, kunskapsläget på departementen, risken att måla in i hörn p.g.a. för snabb och hierarkisk beslutsång, de intetsägande och lätt manipulerbara rapporteringsprocedurerna mellan myndighet och departement, o.s.v. Pengar är förstås också ett ämne. Men av ISOFs ca 60 årliga miljoner kostar DAL ca tre och arkivet i Umeå ungefär detsamma. Inte ens i kulturbudgetsammanhang är det särskilt mycket.

Till sist handlar det om kunskap och intresse. Känner myndighetsledning, departementstjänstemän och ansvarig minister överhuvudtaget till den särart hos DAL som exemplet ovan i texten visar? Känner de till den tvärvetenskapliga forskningsmiljö, på båda sidor Öresund, som DAL är en del av? Och vilket är budskapet till alla de privatpersoner som enskilt eller organiserat, t.ex. inom Skånes hembygdsförbund med sina ca 37000 medlemmar, ägnar ideell tid åt aktiviteter där förlusten av DAL innebär förlusten av ett användbart, engagerande och självklart verktyg? Förstår man att sådana här forskningsarkiv är mer än arkivalier som kan skannas in och sedan användas av alla överallt, att de behöver personal som skolats in under lång tid, uppställda specialbibliotek och etablerade nätverk för att fortsätta vara levande kulturarv och delar av aktiva forskningsmiljöer? Inser man hur svårt det skulle vara att långsiktigt vidmakthålla kompetens och engagemang utanför den miljö där den mesta forskningen och det starkaste intresset finns?

Ola Svensson

Forskningsarkivarie på DAL, doktorand

Bengt Söderberg

Fil.dr, arkeolog, ordf. i Skånelandskapens hist. o. arkeol. förening

Sven Jensén

Ordf. i Skånes hembygdsförb.

Sten Skansjö

Prof. i historia med inriktning mot skånsk bebyggelse- och landskapshistoria

Utifrån en egen granskning av ISOFs organisation och ekonomi beskriver Lunds universitet i brev till kulturministern beslutet om nedläggning av DAL som "ogenomtänkt, omotiverat och destruktivt", beslutsunderlaget som "fragmentariskt" och "sakligt helt igenom oinitierat". Lunds universitet avslutar sin brevväxling med Ingrid Johansson Lind och kulturdepartementet: "ISOF väljer nu att framställa sig som ansvarsställande part"... "det är inte trovärdigt".

Det finns anledning att lyssna noga på detta, liksom på resten av protestvågen som nedläggningsbeslutet lett till. För oavsett hur ansvarsfördelningen mellan politik och förvaltning tolkas och oavsett vad som nämns eller utelämnas i ISOFs egen organisationsstyrningsretorik är det tilltron och engagemanget hos användarna, och inget annat, som ytterst är verksamhetens livsnerv och demokratiska förutsättning.

Fler kvaliteter än de ovan nämnda finns med DAL, och fler skäl att behålla det i regionen. Det handlar bl.a. om att på bästa sätt ta vara på de tankar om bejakande av språklig mångfald och det inkluderande närhetsperspektiv på människa, plats och språkuttryck som gjorde språk- och folkminnesarkiven, tillsammans med hembygdsrörelsen och de regionala museerna, till ett brett engagemang och en del av det demokratiska genombrottet under 1800- och tidigt 1900-tal. Utveckling och omvärdering måste det förstås alltid finnas utrymme för, i kultur- och forskningssektorn liksom på andra håll. Men kunskapsforskning, som ISOF nu ägnar sig åt i Lund och Umeå, kan aldrig skapa en hållbar grund att stå på inför framtiden.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2014, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf., universitetslektor Björn Magnusson Staaf, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, professor Lars Berggren, Lund, docent Karl Bergman, Karlskrona, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

Kristianstad jubilerar

1

GERT JEPSSON

Kristianstad – Hammar – Övedskloster
Det ojämliga mageskiftet 1614

2

LEIF MÅRTENSSON

Kriget mot Napoleon hösten 1813 ur ett Kristianstadsperspektiv

17

INGEMAR OTTOSSON

De första intrycken – Resenärer i Kristianstad 1760–1840

29

Aktuellt om antikvariskt

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund hotat

43

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.